

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

34 NET WERK

384-385

Dobbert Net Werk op de baren van de groene golf in de geschiedenis?

Ruim honderd deelnemers uit alle hoeken des lands togen op 12 december jongstleden naar het Scheepvaart Museum te Amsterdam voor de studiedag milieugeschiedenis van het Historisch Platform, De groene golf in de geschiedenis (waarover meer in dit nummer) Deze opkomst geeft te denken. Om twee redenen: de ene is dat er kennelijk een groeiende belangstelling is voor milieugeschiedenis. De tweede is de vraag tot welke voortzetting dit kan leiden. Het Historisch Platform is een algemeen gerichte organisatie waarvoor milieugeschiedenis een van de vele mogelijke thema's was voor een studiedag. Een volgende studiedag zal naar alle waarschijnlijkheid om iets heel anders gaan. Ook als er een gerenomeerd historisch tijdschrift milieugeschiedenis voor een thema-nummer centraal stelt, is de continuïteit van het onderwerp nog niet gegarandeerd. Net Werk bestaat als contactblad sinds 1986, de aanvankelijke werkgroep is omgezet in een stichting met een losse werkvorm. De formule heeft voor- en nadelen. De kleine uitgave en het overzichtelijke adresbestand maakten de materiële kant vrij probleemloos. Maar

het bestand is inmiddels tot ruim boven de 300 adressen gegroeid, met de nodige logistieke gevolgen. Overigens wil ik deze gelegenheid gebruik maken om degenen te danken die in het verleden en in de toekomst berichten en informatie aandroegen en hopelijk blijven aandragen. Het bestuur gaat zich de komende tijd bezinnen over de koers. Wie suggesties heeft, mee wil denken of mee wil doen kan dit te kennen geven bij het secretariaat. Myriam Daru

De groene golf in de geschiedenis $\frac{1}{2}$

Doemdenken of herijking van het vooruitgangsgeloof

De blik op een tweeledige horizon

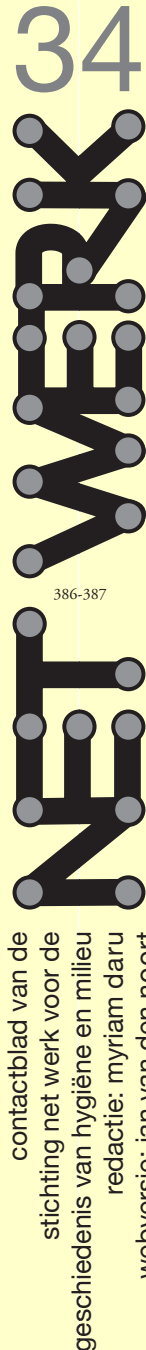
Jan Luiten van Zanden vroeg zich om te beginnen af of milieugeschiedenis zich niet bevond temidden van een reeks specialismen in een uiteenspannend historisch bedrijf. Om dit tegen te gaan moet men de milieugeschiedenis niet te eng definiëren maar breed als de wisselwerking tussen mens en natuurlijk milieu in het verleden. Dit laat zich verdelen in twee lagen: een eerste laag waar leefmilieu en milieuhygiëne centraal staan, maar wel

vanuit een mensgericht standpunt (anthropocentrisch) en een tweede laag, die van de natuur in de ruime zin des woords, waar de ecocentrische gedachte overheerst. Historisch onderzoek in deze laag geeft een bredere interpretatie en relevantie van de milieugeschiedenis voor de hedendaagse milieuproblematiek. Nederlandse historici blijven volgens Van Zanden een stap achter de milieudiscussie. In de jaren zestig ontbrak milieu als historisch thema in het historisch bedrijf. In de jaren tachtig zijn onderzoeken voorzichtig beperkt gebleven tot de directe omgeving van de mens, terwijl de milieudiscussie was overgestapt van de milieuhygiënische problematiek naar een mondiale perceptie en de algehele wisselwerkingen in het milieu. Wel heeft milieugeschiedenis een eigen missie binnen de actuele milieudiscussie: het loswrikken van de clichébeelden van het verleden in de trant van de industrialisatie als schuldige van het teloorgaan van het milieu. Tot nu toe hebben de historici praktisch geen bijdrage geleverd aan die discussie. Als beheerders van het collectieve verleden ligt daar wel een taak. De milieuproblematiek is complex. Het is begrijpelijk dat historici terughoudend zijn geweest bij het behandelen van vraagstukken waar een fikse dosis aan natuurwetenschappelijke kennis wenselijk is. Daarmee was de dominantie van de milieuexp-

perts in de discussie verzekerd, ook waar het het verleden aanging. Een andere overweging om de duik in de milieugeschiedenis te nemen is het leveren van een bijdrage aan de algemene historische beeldvorming. Hier valt voornamelijk te denken aan het traditionele optimistische geschiedbeeld stoelend op vooruitgangsgeloof. Het ecologisme en het ecocentristische paradigma brengen andere feiten naar boven, feiten die wijzen op letterlijke en figuurlijke erosie en een dissonant vormen in de fundamentele discussie over het beeld van het verleden. Milieuhistorici moeten zich dan wel losweken van de geschiedenis van de stront en zich meer richten op interdisciplinaire projecten met een ruim perspectief zoals een in Leiden gestart onderzoek over Indonesië. In grove termen is er in het milieuhistorisch onderzoek een dualisme nat/droog, water/land.

Het Hollandse landschap: 'nat en droog'

Ecologische geschiedenis van de Zuiderzee, 16e-20e eeuw
Wibbo Verstegen opperde dat ecologische geschiedenis zich kan presenteren als een geprofessionaliseerde vorm van doemdenken. Nederland heeft te maken met tal van mondiale ecologische problemen. Om er enkele te noemen: zeespiegelstijging, ontbossing,

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

landschapsvernietiging ten behoeve van brandstofwinning, kustafslag om enkele te noemen. De Zuiderzee visserij laat duidelijk zien dat huidige milieuproblemen zich al veel eerder manifesteerden, al was het in een andere vorm. Als je hebt te maken met ronddrijvend vuilnis, mislukken van vangst, muizenplagen, stankoverlast, zijn het dan anekdotes in de marge van de geschiedenis of zijn het voorboden? Voor een interpretatie daarvan is een theoretisch kader nodig. Een van de sleutelbegrippen is intensivering. Intensivering kun je zien in drie hoedanigheden. Bewuste intensivering, waarbij men de mogelijke gevolgen kent of vermoedt maar toch aanvaardt, de gevolgen in sommige gevallen zelfs als gunstig gezien worden (bijvoorbeeld het creëren van nieuwe wetlands). Daarnaast is er een vorm van intensivering die door de natuur zelf voltooid worden (zoals verzilting) en waarop gereageerd wordt door ontwijken. Een laatste vorm is gekenmerkt door ongewilde effecten zoals ontbossing of overbevissing. De demografie heeft de traditionele visserij op de Zuiderzee in een heilloze richting gedreven. In de tweede helft van de negentiende eeuw werden technieken toegepast die de overheid als moordend aanmerkte. Al circa 1880 was de visserij duidelijk in mineur. Praktijken zoals het vangen van nest leidden aan

het begin van deze eeuw tot protest en scherpere regels. De reactie van de vissers was verplaatsing van vangstactiviteit en verhoging van de capaciteit. De overheid was net zo machteloos als nu. Bij een verklaring van de afnemende vangst is er altijd sprake geweest van scherp tegengestelde argumenten. De vissers zagen zich ook aan het begin van de eeuw als de echte experts. Biologen hadden het volgens hen aan het verkeerde eind omdat zij de dagelijkse omgang met de vangst misten. Hoe de vissers ook argumenteerden, de Zuiderzee-visserij kwam terecht in een vicieuze cirkel intensivering en afnemende visstand. Bij de discussie kwam de meerduidigheid van de theorie van de 'tragedy of the commons' naar voren, en zeker de twijfelachtige historische basis hiervoor. Er zijn verschillende soorten commons (gemene gronden) geweest met verschillende beheersvormen, verschillende controlemechanismen en verschillende maten van succes in het beheersen van de overexploitatie. Duidelijk is dat de korte termijn rationaliteit (meestal gebaseerd op economische argumenten) tot irrationaliteit op langere termijn leidt. De theorie van de 'commons' laat zich bij specifieke gevallen moeilijk toepassen en ook het begrip intensivering vraagt om een betere theoretische fundering om ook extensiveringsverschijnselen te kunnen omvatten.

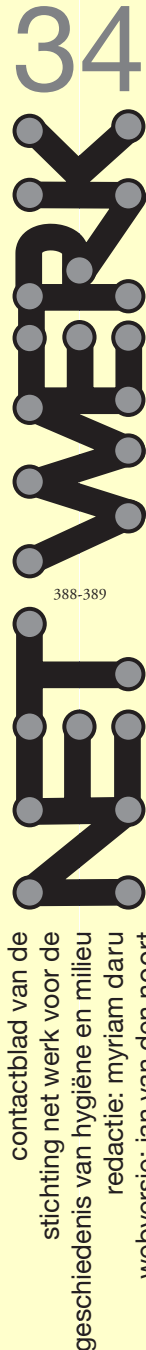
Nieuwe modellen zoals die afkomstig van de chaostheorie moeten nog getoetst worden. Wel bestaat er in de biologie -en juist op het gebied van vernieuwing van visstand - een toepassing van de chaostheorie. Bij actuele milieuproblemen wordt geroepen om mentaliteitsverandering en cultuuromslag. In het geval van de Zuiderzee-visserij is gebleken dat beïnvloeding door geestelijke leiders nauwelijks tot gedragsverandering heeft geleid.

Veranderingen in het Drentse landschap

De voordracht van Michiel Gerding was niet alleen een relaas over het Drentse landschap, het was ook een kritische blik op de wijze waarop het verleden van het landschap in het heden wordt behandeld, over het ecotourisme en de natuurbescherming.

De tegenstelling van nat-droog, waarbij het Drentse landschap zou behoren tot het droge, doet geen recht aan de werkelijke situatie. In feite is het kenmerkende van het Drentse landschap juist de spanning tussen nat en droog, tussen veen en zand. Kenmerkend voor Drente is ook roofofbouw als vorm van landbouw, waarbij Gerding de term zo neutraal mogelijk hanteert. Landschapsvormen die wij tegenwoordig als waardevol beschouwen, zoals heide, zijn ontstaan door diverse vormen van roofofbouw. Ook het

plaggensteken, waarbij de bovenlaag verdwijnt is een vorm van roofofbouw. Zandverstuivingen die wij nu eveneens tot waardevolle landschapselementen rekenen zijn niets anders dan het resultaat van lokale voortschrijdende milieuaantasting. Deze milieuaantasting dateert als van prehistorische tijden, toen langdurig bos gerooid werd dat door de brandcultuur geen kans kreeg te regenereren. Hoewel de roofofbouw van de gemene gronden in de middeleeuwen aan strikte regels en controles was onderworpen, was overleving niet anders mogelijk dan door het verbruiken van de schrale grondstoffen die de woeste gronden boden om de relatief kleine akkercomplexen vruchtbaar te maken en vee te houden. Het weiden van schapen was een deel van het beheer van woeste gronden. De heide bleef door de schapen in stand. Die is dan ook eerder als cultuur- dan als natuurlandschap te beschouwen. Door de ontvening is het natuurlijke proces van veenvorming aan de randen van Drenthe in de middeleeuwen gestopt. Binnen vier eeuwen daalde het maaiveld van circa dertig procent van de oppervlakte met twee à drie meter. Turf was verweven met het dagelijkse leven. Ondanks de harde werkomstandigheden bij het turfsteken lijkt de gezondheid van de Drentenaren daarvoor niet te zijn aangetast te. Het landschap en de leefwijze spraken

op een eigen manier de collectieve fantasie aan. De ontvening betekende wel een grondige verandering van het waterstromingspatroon, dat afhankelijk van het reliëf voor een deel gereguleerd werd door middel van kanalen en voor een andere deel leidde tot moeilijk beheersbare wateroppervlakten.

Veenbranden ten behoeve van de boekweitteelt waren een van de merkbaarste milieugevolgen van de Drentse roofofbouw, door het terechtkomen van de fijne as in de hogere lagen van de atmosfeer op zeer verre afstand nog waar te nemen. Bij veenkoloniën kon Gronings stadvuil bijdragen tot de vruchtbaarheid van de grond. Voor de gewone boer was deze vorm van bodemverrijking te duur. In de negentiende eeuw kwam institutionele ontginning op gang. Daartegenover stond de traditionele landbouw, die aangemoedigd werd tot ontginning. Betaalbaar werd die ontginning echter pas door de kunstmest. Zowel voor de Maatschappij van Welstand in de negentiende eeuw als voor de Oranjevond van Orde in de twintigste eeuw was de te werk stelling van werklozen en het bestrijden van sociale onrust een aanleiding voor ontginning. In sommige gevallen betekende ontginning ook bebossing, alleen ging het dan om uitheemse soorten die zich goed lieten verhandelen (o.a. als stouthout voor de mijnen).

De voorlopig laatste fase in de ontwikkeling is dat eerder ontgonnen gebieden nu weer uit de productie genomen worden om natuurgebied te worden.

Drente is zo lang en zo vaak omgespit, dat de keuze voor een eerdere landschapsvorm altijd wel arbitrair zal blijven.

Tijdens de discussie werd een lans gebroken voor de natuurbeschermers die tijdens het betoog van Michiel Gerding onder vuur lagen. Natuurbeschermers keren zich niet tegen de door de landbouw geschapen landschappen, maar tegen die vormen van landbouw die leiden tot een verarming van de natuur. Daarop Gerding repliceerde dat hij zich alleen verzet tegen het idealiseren van bepaalde landschapsvormen zoals heide. Het begrip gezelligheid kwam dan ook nog op de proppen. Wellicht speelt dit onbewust mee bij de voorkeuren ten opzichte van wat wel of niet natuur is.

Stad en water in Nederland

Cholera en haar bestrijding in de 19e eeuw

Piet 't Hart, auteur van Utrecht en de cholera concentreerde zijn aandacht ondanks de algemene titel van zijn voordracht op de stad die hij zo goed kent. Tijdens de cholera-epidemieën in de vorige eeuw bleek dat er minder slachtoffers eevielen dan men had gevreesd. Maar elke nieuwe uitbarsting kon

de ergste verwachtingen overtreffen. Het was niet zo dat de overheid (of liever gezegd de overheden) werkloos toezagen terwijl epidemieën aan het worden waren. Wel waren de maatregelen beperkt door kennis en middelen. Al wist men niet precies hoe de causale relatie tussen cholera en water was, zorgen over de kwaliteit van het water waren er wel en men ondernam actie. In Utrecht is er een langdurig en duur onderzoek geweest om een inventarisatie te maken van alle bronnen van drinkwater in de stad. Toen Amsterdam na 1853 was voorzien van duinwater van goede kwaliteit, na de pressie op het stadsbestuur toe. Pogingen om diep te boren op zoek naar een behoorlijke voorraad van goed drinkwater mislukten. Maar allereerst, was was goed drinkwater? De argumenten over de kwaliteit van water en over de invloed van drinkwater op cholera vlogen heen en weer zonder dat er een bepaalde theorie een beslissend voordeel kreeg. Wetenschappers als de Engelse arts Snow en de Nederlandse plantkundige Blume hadden al in de eerste helft van de negentiende eeuw op de causale relatie van met faecaliën besmet water en cholera gewezen, maar er waren teveel steeds veranderende parameters die telkens de overtuigingskracht van elk ziektemodel ondermijnden. Zowel miasmatische als contagionistische als allerlei

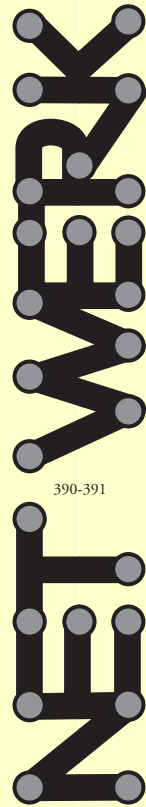
mengvormen boden verklaringen voor een deel van de verschijnselen, maar geen enkele theorie bod een afdoende verklaring voor afwijkende feiten. Bij de hygiënisten was er veel nadruk op het zoeken naar de correlatie tussen ziekte en begeleidende omstandigheden, zoals in het localisme van Pettenkofer. Bij het uitbreken van cholera (en andere epidemieën) beschikten overheden over draaiboeken van elkaar aanvullende maatregelen. Wel gebeurde het dat, zodra de epidemie in hevigheid afnam, de maatregelen werden beëindigd. Met de ontdekkingen van Pasteur en Koch kwam er wel een bevredigend verklaringsmodel, daarmee waren nog niet de omstandigheden geschikt voor het uitdrijven van de ziektes. Zoekt men naar een verklaring van het afnemen en uiteindelijk verdwijnen van de cholera uit Europa, dan biedt geen enkele factor apart een voldoende verklaring (beter water? betere riolering? beter kennis? betere gezondheidszorg? andere mentaliteit?). Waarschijnlijk heeft een combinatie van maatregelen en omstandigheden de epidemische explosies uiteindelijk teruggedrongen.

Afval en riolering in Rotterdam 19e-20e eeuw.

Een quaestie van geloof

Jan van den Noort schetste het keuzeproses dat te Rotterdam uiteindelijk geleid heeft tot de aanleg

34

390-391

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

van het zogenoemde spoelstelsel. Om de hygiënische gevolgen van de snelle groei van Rotterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw had de latere rijksbouwmeester W.N. Rose het waterproject ontworpen dat slechts ten dele werd uitgevoerd. Al snel bleken nieuwe maatregelen noodzakelijk, de capaciteit van de gemalen was onvoldoende om werkelijk van verversing te kunnen spreken. Aan het stadsbestuur werden in hoofdzaak twee typen stelsels ter keuze aangeboden: verzamelstelsels en spoelstels. De geografische omstandigheden in de stad waren per gebied verschillend. Zo konden de grachten van de buitendijkse stad min of meer schoongespoeld worden door eb en vloed, maar kregen de binnen- en polderstad veel last van de stagnatie van water. Bij het vergelijken van de verschillende stelsels moest dus rekening gehouden worden met de specifieke eisen van de verschillende gebieden, de investeringskosten, de exploitatiekosten en de eventuele opbrengsten bij het verkopen van het stadsmest. Bij het berekenen van de opbrengsten werd gekeken naar het voorbeeld van Groningen, waar de verkoop tot positieve resultaten had geleid. Toen gekozen werd voor het tonnenstelsel was het de bedoeling dat dit toegepast werd op de nieuwbouwwijken. Toch sloeg het systeem aan in de binnenstad, waar

de eventuele aansluiting op het riool voor de rekening kwam van de eigenaren, die het voordeel van een dergelijke investering niet zagen. De berekening met betrekking tot de opbrengsten bleek al vrij vlug niet te kloppen. De situatie in Groningen (de relatie van de stad met ontginningsgebieden) verschilde echter sterk van die van Rotterdam en de kwaliteit van de verzamelde mest voldeed niet aan de verwachtingen van de landbouw. Inmiddels werden riolen gelegd, maar zodanig verspreid dat er geen sprake was van een samenhangend stelsel. Het Liernursysteem, dat ook als alternatief was aangeboden genoot de voorkeur van de hygiënisten, in het bijzonder binnen de gezondheidscommissie. Deze voorkeur was gebaseerd op de toenmalige stand van de wetenschap en had een zeer wankel basis. De bestuurders deden de hygiënistische argumenten af als geloof. Hygiënisten konden toen inderdaad geen harde cijfers aandragen die hun argumentatie onweerlegbaar kon ondersteunen. Bij vergelijking van de verschillende systemen werd duidelijk dat het tonnenstelsel weinig investering vroeg maar voor toepassing op Rotterdam-Zuid veel exploitatiekosten, het Liernurstelsel vrij hoge investeringen en iets hogere exploitatiekosten dan het tonnenstelsel, en het spoelstelsel zowel lagere investeringen dan het Liernurstel-

4
5

sel, als lagere exploitatiekosten. Op basis van deze op plaatselijke omstandigheden bepaalde berekeningen kwam het spoelstelsel het gunstigst uit. Het vertrouwen in de zelfzuiverende eigenschappen van het stromend water was voldoende om uiteindelijk de knoop door te hakken ten voordele van een grootschalig spoelstelsel.

Quo vadis Stellingen E. Tellegen

Gebruik van de geschiedenis

1. Historisch onderzoek en bestaande historische kennis kunnen bijdragen aan de analyse en de oplossing van milieuproblemen

Analyse:

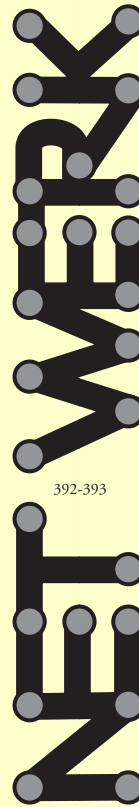
2. Voor de analyse van de huidige milieuproblematiek is het van belang te weten in hoeverre ze in historisch opzicht 'uitzonderlijke' en 'algemeen-menselijke' kenmerken vertoont en in hoeverre van 'continuïteit' en 'verandering' sprake is.
3. Uitzonderlijk zijn:
 - het algemeen gebruik van het begrip 'milieu' en de vele met het gebruik van die term gelegitimeerde activiteiten. Een verschijnsel van de laatste 25 jaar.
 - de omvang en aard van het huidige milieugebruik van de menselijke soort.

4. Algemeen-menselijk zijn:
 - Het als problematisch ervaren van de gevolgen van menselijke ingrepen in de fysieke omgeving,
 - Het grenzen stellen aan problematisch menselijk milieugebruik
5. Continuïteit is er:
 - a. structureel (voorbeeld: irrigatie en macht) en
 - b. Cultureel (voorbeeld (terug naar de natuur))
6. Verandering is er ook in de korte periode van enkele decennia. (Voorbeeld: milieuproblematiek in Nederland anno 1970 als vooral een milieuhygiënisch probleem en anno 1990 als een probleem van duurzame ontwikkeling).

Oplossing:

Nu is het 'wenkend perspectief' van alternatieve ontwikkelingswegen in andere delen van de wereld (zoals het communisme in Centraal- en Oosteuropa en de Afrikaanse variant van ontwikkeling à la Tanzania) van pre-moderne idylles zoals Samoa van Margaret Mead is verdwenen, is het noodzakelijk bij het oplossen van milieuproblemen aansluiting te zoeken bij elementen uit de eigen westerse culturele erfenis. Noties die in dit verband aandacht verdienen zijn 'innerweltliche Askesse' en 'universalisme' (Max Weber) en 'beschaving' (Norbert Elias).

34

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Stellingen H. van Zon

1. Milieugeschiedenis is nog geen gevestigd begrip; de inhoud ligt nog niet vast, afbakening naar andere onderdelen van geschiedenis is nog onvoldoende duidelijk. Toch kunnen we al wel spreken van een 'eigen' sub-discipline.
2. Milieugeschiedenis is een bij uitstek multidisciplinair vak.
3. De eeuwenoude koppeling van milieu-omstandigheden aan de volksgezondheid is nadelig geweest voor de zorg voor het milieu.
4. gezagsdrager lijken langzamerhand de actualiteitswaarde van milieuhistorisch onderzoek te beseffen - nu de historici nog.
5. Behalve in concrete kwesties kan milieuhistorisch onderzoek - zoals alle historisch onderzoek - geen pasklare antwoorden of oplossingen bieden. Relativeringen, nuanceringen en indicaties kunnen echter tot vergroting van inzicht in hedendaagse omstandigheden leiden.
6. Technische middelen ter verbetering van ongewenste omstandigheden hebben tot nu toe slechts geleid tot verplaatsing van problemen.
- 5/6 7. Vooruitgangsgeloof heeft in sommige gevallen tot regelrechte geschiedvervalsing geleid; milieuhistorisch onderzoek biedt de mogelijkheid tot bevrijding uit dit negentiende-eeuwse kluister.

8. commissies van deskundigen hebben voornamelijk gefungeerd als een schaamlap of verschaffers van adempauze; hun aanbevelingen hebben vooral historische waarde.
9. 'Sine ira et studio' kan men nauwelijks milieuhistorisch onderzoek bedrijven; analogieën met het heden zijn in ruime mate aanwezig. We dienen daarom extra beducht te zijn voor de val die daarmee voor ons gaapt.

Het nut van milieugeschiedenis

In de tijd die was ingeruimd voor discussie werden in hoofdzak verschillende standpunten naar voren gebracht. Voor een echte discussie waren de gekozen vorm en tijd te beperkt. Er twee voorspelbare tendenties: de optimisten en de pessimisten. Bij de optimisten was de nadruk op de maakbaarheid van de samenleving, het zoeken in het verleden naar oplossingen die wel gewerkt blijken te hebben, het analyseren van in het verleden gehanteerde denkbeelden en argumenten. De resultaten uit milieuhistorisch onderzoek zijn dan niet alleen bestemd voor eigen gebruik, maar kunnen ook dienen om andere landen (gedacht werd voornamelijk aan Oost-Europa) te laten zien wat de gevolgen kunnen zijn van zowel milieu-uitbuitende als milieu-beschermende ingrepen. Voor de pessimisten lijkt milieu-

geschiedenis voornamelijk een wetenschappelijke onderbouwing van het eigen denken. Milieugeschiedenis werd afgeschilderd als een anti-mythen denktherapie, die dient voor het wegpoetsen van eenzijdige en versimpelde verklaringen voor milieu-aantasting in het verleden en het heden en die zou werken als wapen tegen het gevaar van selectieve geschiedbeoefening binnen de optimistische of pessimistische visie. Over-reactie tegen alles wat milieu-aantastend werkt kan leiden tot een verabsolutering van de natuur. In wezen hoeven het eco-centrische en het antropocentrische paradigma geen tegenpolen te zijn. Een ruim ogevat humanisme plaatst zichzelf niet buiten de natuurlijke wereld. Een kritisch humanisme is ook bereid te kijken naar de man-vrouw tegenstelling en de vraag of sprake is van een mannelijke machtsuitoefening van de mens op de natuur. Zover bleek de discussie leider niet te willen gaan ten overstaan van een in overgrote meerderheid door mannen gevulde zaal. Vrouwelijke aanwezigheid manifesteerde zich wel binnen de organisatie van die dag en aan de interruptiemicrofoon.

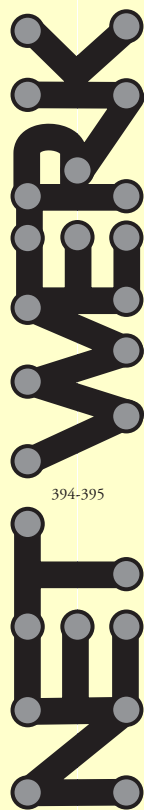
Archieven Duitse Natuurorganisaties

In het Duitse Baunatal bevindt zich een belangrijk archief voor de Duitse natuurbescherming en natuurbeweging. Het 'Baunataler Sozialarchiv der Umweltbewegungen ARÖK heeft onlangs het archief overgenomen van de in 1952 gestichte 'Deutscher Naturschutzring' met daarin verscheidene nationale natuur- en milieubewegingen. Momenteel werkt ARÖK (Arbeiterkultur und Ökologie, Institut und Studienarchiv) aan een geschiedenis van de natuurbescherming en van natuurgevoel bij de Duitse jeugdbewegingen sinds het begin van de eeuw, in samenwerking met de stichting Deutsche Jugendmarke. Naast het nu overgenomen archief is reeds in Baunatal 1,5 ton aan archiefmateriaal van verscheidene natuurorganisaties sinds de laatste kwart van de negentiende eeuw aanwezig.

De recentste uitgave van het Archief is het werk van Wulf Erdmann en Jochen Zimmer: 100 Jahre Kampf um die freie Natur.

Afgelopen september heeft het instituut een symposium georganiseerd onder voorzitterschap van Klaus-Peter Lorenz en Jochen Zimmer met als thema de nieuwe rechtse en extreemrechtse bewegingen en het spanningsveld van stromingen zoals occultisme, New Age, racisme, milieubewegingen en heemkunde.

34

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Arbeiterkultur und Ökologie
Institut und Studienarchiv
GRÜNEN WEG 31 a
W-3507 Baunatal
Duitsland

Archieven Nederlandse Natuurorganisaties

De op 26 maart 1992 opgerichte Werkgroep Archieven Natuurorganisaties is op zoek naar bedreigde archieven. Met het teloorgaan van archieven van natuurorganisaties zou een belangrijk deel van het culturele erfgoed van de natuurbescherming voorgoed verdwijnen. De toenemende belangstelling voor de geschiedenis van de natuur- en milieubewegingen gaat gepaard met een zoektocht naar bronnen. Om een goed beeld te krijgen van de situatie van de relevante archieven organiseert de Werkgroep Archieven Natuurorganisaties een enquête onder ruim 100 vooral landelijke en enkele regionale organisaties. Met de gegevens wil de werkgroep aan de slag. Het organiseren van een cursus archiefbeheer en het geven van voorlichting bij het veiligstellen van archieven zijn twee voornemens. Een publicatie over de situatie van de archieven ligt in het verlengde hiervan. Het Centrale Register van Particuliere Archieven (Prins Willem-Alexanderhof 30, 2595 BE 's-Gravenhage) en de Stichting Heimans

en Thijssbibliotheek en -archief zullen de gegevens verwerken en uiteindelijk beheren.

De gegevens zullen voor onderzoekers raadpleegbaar zijn (behalve als door een organisatie daartegen bezwaren bestaan). Verder zal een archiefadressenlijst na de enquête worden beschikbaar gesteld voor potentiële archiefgebruikers. Mochten er organisaties zijn die nog geen enquêteformulier hebben ontvangen dan kunnen zij zich wenden tot de Werkgroep Archieven Natuurorganisaties, p/a Stichting Heimans en -Thijssbibliotheek en archief Plantage Middenlaan 2c 1018 DD Amsterdam. Telefonische informatie bij: E. Pelzers, 080-447626 (na 19.00 uur).

Bibliografische signalen

Barles, S., 'Point, ligne ou réseau.

Les puits artésiens d'absorption en France 1820-1840', **History and Technology**, jrg. 8 (1992), pp. 167-191.

Bieleman, J., **Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950**, (Meppel: Boom, 1992), ISBN 90-5352-044-9, 423 blz. f 57,-.

Blouw, P. H. en S. Klaverdijk, **Gas en licht rondom de Martini. De energievoorziening van de stad**

- Groningen van 1854-1991, (Bedum: Profiel, 1992), ISBN 90-5294-056-8.
- Boelens, S. B. e. a., (ed.), **Waterstaatswetgeving. Verleden, heden en toekomst. Bundel ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Staatscommissie voor de waterstaatswetgeving**, (Zwolle: Tjeenk Willink, 1992), x i+ 370 blz.
- Brown, P. S., 'Nineteenth century American health reformers and the early Nature cure movement in Britain', **Medical History**, jrg. 32 (1988).
- Daru, M., 'De min gegoede klasse is tot onreinheid geneigd', Klerk, L. d. /., (ed.), 'En dat al voor de arbeidende klasse'. **75 jaar Volkshuisvesting Rotterdam**, (Rotterdam: Uitgeverij 010, 1992), pp. 57-77, ISBN 90-6450-181-5.
- Dirkx, G. H. P. en J. A. J. Vervloet, 'Landschap, ontginning en bebouwing van oostelijk Delfland in de middeleeuwen', **Historisch Geografisch Tijdschrift**, jrg. 10 (1992) 2, pp. 43-61.
- Dominick, R. H., **The Environmental Movement in Germany. Prophets and Pioneers 1871-1971**, (Indiana University Press, 1992), ISBN 0-253-31819-x. \$ 35.
- Erdmann, W. en J. Zimmer, **100 Jahre Kampf um die freie Natur**, (Baunatal: ARÖK, 1992).
- Filjakow, Y., 'Mesurer l'hygiène urbaine en épargnant les propriétaires. Le casier sanitaire des maisons de Paris', **Annales de la Recherche Urbaine**, (1991, dec. (1992, sept.)) 53, pp. 73-78.
- Floud, R., K. Wachter en A. Gregory, **Height, health and history. Nutritional status in the United Kingdom**, .
- Frey, J., 'La domestication urbaine des commodités. Les modèles d'habitat des usines Schneider au Creusot', **Annales de la Recherche Urbaine**, (1991, dec. (1992, sept.)) 53, pp. 59-72.
- Godoy, R. A., **Mining and agriculture in highland Bolivia. Ecology, history and commerce among the Jukumanis**, (University of Arizona Press, 1990) Arizona Studies in Human Ecology.
- Gould, P., **Early green politics: back to nature, back to the land and socialism, 1880-1900**, (Harvester P, 1988).
- Gröning, G., 'Aspekte der historischen Entwicklung des Gartnamtes Hannover', Institut für Grünplanung und Gartenarchitektur der Universität Hannover, (ed.), (Hannover: Forschungsfeld Stadtgrün, Fachbereich Landschaftsarchitektur und Umweltentwicklung der Universität Hannover, 1991) **Beiträge zur räumlichen Planung**, nr. 29, pp. 10-30 .
- Guigo, D., 'Sisyphé dans la ville. La propreté à Besançon au fil des âges', **Annales de la Recherche Urbaine**, (1991, dec. (1992, sept.)) 53, pp. 47-58.
- Guillermé, A., 'De l'humide au sec. Vers la fin des saisons. Disparition des milieux naturels urbains', **Annales de la Recherche Urbaine**, (1991, dec. (1992, sept.)) 53, pp. 41-45.
- Hermant, J., **Grüne Utopien in Deutschland. Zur Geschichte des ökologischen Bewußtseins**, (Frankfurt a. M.: 1991), 223 blz. DM 16,80.
- Knecht-van Eekelen, A., 'Opvattingen over gesneeskundige statistiek in 'Het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde' rond de eeuwwisseling', **Gewina**, jrg. 15 (1992), pp. 163-181.
- Knors, J. A., 'Dokter Vic. Duijzens, pionier in de regionale gezondheidszorg', **Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold**, jrg. 12 (1991), pp. 125-144.
- Nye, D. E., **Electrifying America. Social meanings of a new technology**, (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1990), xv + 479 blz. \$ 29.95.
- O'Toole, C. K., **The search for purity: a retrospective policy analysis of the decision-making process to chlorinate Cincinnati public water supply 1890-1920**, (New York: Garland, 1990), VII + 148 blz. \$ 45.00.
- Pearce, F., 'Back to the days of the deadly smogs', **New Scientist**, jrg. 136 (1992) 1850 (5 december), pp. 24-28.
- Pelzers, E., 'De totstandkoming van de rijkswettelijke bescherming van nuttige dieren', **Het Vogeljaar**, jrg. 40 (1992) 4, pp. 157-160.
- Pepper, S., 'Allinson's staff of life. Health without medicine in the 1890's', **History Today**, (1992) October, pp. 30-35.
- Sallares, R., **The ecology of the Ancient World**, (Ithaca: Cornell University Press, 1991). \$ 75.
- Schneider, W. H., **Quality and quantity: the quest for biological regeneration in twentieth century France**, (New York [etc]: Cambridge University Press, 1990). \$ 49.50.
- Schultz, E., **Waterbeheersing van de Nederlandse droogmakerijen**. Proefschrift, Technische Universiteit Delft (Delft: 1992).
- Snowdon, Frank M. Cholera in Barletta, 1910 **Past and Present** 132, aug. 1992, pp. 67-103
- Stroming bv, Hydrobiologisch adviesburo Klink bv, Waterloopkundig Laboratorium e. a., **Levende rivieren. Studie in opdracht van het Wereld Natuurfonds**, (Zeist: Wereld Natuurfonds, 1992), ISBN 90-74595-01-4.
- Vandenbroucke, J. P., 'Ziekten in kaart gebracht in het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde

1857-1880', NTvG, jrg. 135 (1991), pp. 1819-1826.

Vervloet, J. A. J., S. Barends, C. d. Bonte. a., **Papers and excursions presented by the Department of Historical Geography of DLO Winand Staring Centre at the 14th meeting of the Standing European Conference for the Study of Rural Landscape** (Baarn, The Netherlands/Ghent, Belgium; August 27th to september 1st, 1990), DLO Winand Staring Centre. (Wageningen: DLO Winand Staring 1992).

Vleeshouwers, J. M. E., 'Medisch onderzoek op Sittardse scholen rond 1920', **Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold**, jrg. 12 (1991), pp. 7-24.

Westerterp-Plantenga, M. S. en J. G. v. Rhijn, **Mensen in hun oecosystemen**, (Groningen/Heerlen: Wolters-Noordhoff/Open Universiteit, 1990), ISBN 90-01-660169/90-358-0659 X, 118 blz. f 41.-

Milieugeschiedenis en informatica

Smets, J., (red.), **History & Computing V. 5e congrès international de la "Association for History and Computing"**, Montpellier 4-7 sept. 1990 (Pérols: Association for History and Computing, 1992) 667 blz.

In deze publikatie staan enkele bijdragen die van interesse kunnen zijn voor milieuhistorici.

Boonstra, O., 'NLKAART. A dynamic map of the Netherlands 1830-1990'

Garcia Puchol, J., 'Le Naturel dans l'Histoire. Positivism, géographie et définition de l'histoire. Une application de l'analyse lexicométrique'

Schüle, H. en C. Pfister, 'Encompassing "Géo-histoire" - methodological dimensions and historical implications of the "REF BERNHIST" interdisciplinary information system'

(De 7e conferentie zal in 1993 plaats vinden te Graz, Oostenrijk, van 24 tot 27 augustus.)

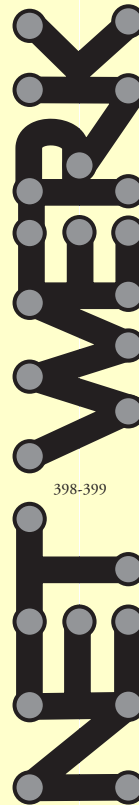
De Nederlandse organisatie op het gebied van geschiedenis en informatica is de VGI.

Secretaris:
C.A. Mandemakers
Madernastraat 12
1323 HK Almere
tel. 036-5362054

Oorlog- milieu-geschiedenis

De Duitse Geschichtswerkstatt beweging, waarin werkgroepen aan diverse thema's van regionale geschiedenis en 'Alltagsgeschiede' werken geeft cahiers uit. Nr 27 draagt de titel Krieg-Umwelt-Geschichte.

34

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

8/9

Uit de foldertekst: 'Altlasten in der ehemaligen DDR, in früheren Mülldeponien oder Krieg und Umwelt sind die gegenwärtig häufigsten Stichworte zum Thema. Nach rund 20 Jahren Umweltschutzbewegung, den ersten Runden Umwelt-Tischen und zwei Wettbewerben des Bundespräsidenten zum Thema Umwelt und Geschichte kommt "Geschichtswerkstatt" 27: Neben Fallstudien stehen theoretische und methodische Fragen unter der praktischen Nutzen von Umweltgeschichte, tegen DM 16.-, te bestellen bij Calenberg Press, Verlag für Regionalgeschichte, Auf der Horst 40 Postfach 11 04 5, 3008 Garbsen 1 Duitsland Tel. (0)5134-12 11 39.

Tentoonstelling

De stichting Het Noordbrabants Landschap bestaat zestig jaar. In het Noordbrabants Natuurmuseum is nu een kleine tentoonstelling ingericht die tot 8 februari 1993 loopt. Een gelijknamig boek begeleidt de tentoonstelling:
Caspers, T., **De hand van de mens in het landschap**, (Tilburg: Het Noordbrabants Landschap, 1992).; f 20.- voor leden f 25.- in het museum, f 30.- in de boekhandel
Noordbrabants Natuurmuseum
Spoorlaan 434, 5038 CH Tilburg
tel 013-353935

Scatologie en hygiënegeschiedenis

Het zou duidelijk moeten zijn: bij geschiedenis van hygiëne en milieu kunnen we het verwijderen van menselijke afscheiding uit de onmiddellijke woonomgeving -en de milieugevolgen ervan- niet buiten beschouwing laten. Wat dat betreft kunnen we er dus niet omheen om ook tot poep- en pieshistorici te worden bestempeld. We kunnen er ook niet omheen dat zoals bij elk taboe-onderwerp ook over dit wat lacherig wordt gesproken en gedaan. Het tijdschrift Sic heeft zich zelfs helemaal op dit glibberige terrein begeven met een nummer over vuil "Het vuil dreigt ons weliswaar te vergiften en te verstikken, maar is tevens een krachtige voedingsbodem voor een uniek soort vegetatie die ook in de letteren welig tiert. Het vieze als rebellie tegen de ethische, sexuele, hygiënische en zelfs biologische wetten." Wie naast de historische ook de literaire kant van het onderwerp wil bekijken kan nummer 1993-3 van het tijdschrift Sic bestellen. Voor f 17,50 bij Sic
Postbus 358
5000 AJ Tilburg
tel. 013-444442

De Net Werk bijeenkomst over datzelfde, historisch belichte, onderwerp heeft de media geïntrigeerd.

Net Werk haalde de krant met een bespreking van René Didde in het wetenschapskatern van de Volkskrant van zaterdag 21 november 1992: 'Zonder blikken of blozen te kakken gezet'.

Is het een teken des tijds dat de snoepindustrie zich geworpen heeft op de scatologie in een poging haar marktaandeel te behouden, zo niet uit te breiden? Aan het begin van zijn voordracht op 12 december j.l. liet Jan van den Noort snoepzakjes circuleren waaruit de deelnemers snoepballetjes konden kiezen die de naam 'rioldrab' droegen. In de plaats van de gebruikelijke gifgroene, gele of rode kleur, vertoonden die zoetigheden alle natuurlijke schakeringen van bruin en grijs. Blijkbaar is er een hele serie van bonbons uit met zulke beeldende namen. Ik ben benieuwd of zij aanslaan. Myriam Daru

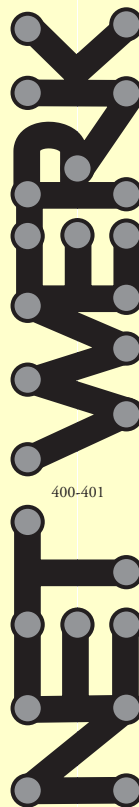
Onvoltooid verleden tijd

Jan van den Noort heeft tijd noch moeite gespaard om het te produceren, inmiddels heeft eenieder die in het bestand van Net Werk en/of het Historisch Platform voorkomt het boekje in zijn brievenbus gehad: **Onvoltooid verleden tijd**, het verslag van de studiedag van de Studievereniging Sociaal-Economische Geschiedenis van 27 september 1991 te Amersfoort, met lezingen van Henk van Zon. Jan Bieleman,

Jurgen Nieuwkoop en Jan van den Noort. Voor het ontvangen van één exemplaar: storting van f 10.- per exemplaar op gironr . 3635910 van Net Werk o.v.m. van OVT. Meer dan één exemplaar: svp schriftelijk aanvragen.

Er zijn nog enkele exemplaren van de gebundelde nummers 1-33 van Net Werk verkrijgbaar. Om een exemplaar te ontvangen volstaat overmaking van f 30.- op gironr 3635910 o.v.m. bundel 1-33.

34

400-401

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

35

NET WERK

402-403

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Op 2 april 1993 gaat Net Werk

Tot de bodem Bodemsanering en historisch onderzoek Uitreiking van de eerste Net Werk

Net Werk bijeenkomst 2 april 1993
Academiegebouw, Domplein 29,
Utrecht, zaal 32

Dagprogramma

10:00 Aankomst, koffie

10:15 Daginleiding

10:30 Uitreiking Net Werk prijs

10:50 Ronald Prins, Hinderwet
en leefklimaat in Kampen 1875-
1940

12:00 Lunch

13:30 Henri Slijkhuis, De histori-
sche komponent in een aktueel
milieu-project

14:20 Herman Veldman, Historisch
vooronderzoek voor bodemsane-
ring

15:10 Discussie, gevolgd door in-
formeel samenzijn

Gemeenten moeten sinds 1 januari
1987 een bodemonderzoek ver-
richten voor gesubsidieerde wo-
ningbouw en voor de vrije sector
met een eenmalige bijdrage. Bij
een bedrijfsovername of een hypo-
theekverstrekking kan een dergelijk
bodemonderzoek ook tot de voor-
waarden behoren. De Hinderwet
is als milieuwet uit de tijd. Met de
Uitbreiding van de Wet bodembe-
scherming komen we in een nieuwe
fase van het milieubeleid.

De bijeenkomst van 2 april (zoals
gewoonlijk algemeen toegankelijk
en kosteloos) is gewijd aan een
politek actueel thema, maar krijgt
bovendien voor Net Werk een bij-
zondere kleur met de uitreiking van
de eerste Net Werk prijs voor een
scriptie op het gebied van de ge-
schiedenis van hygiëne en milieu.

Ronald Prins, Hinderwet en leefklimaat in Kampen 1875- 1940

De eerste Net Werk laureaat zal ons
inleiden in het onderzoek dat hij
over zijn woonplaats heeft verricht
en zal ons van de belangrijkste resul-
taten ervan op de hoogte brengen.

Henri Slijkhuis, De historische komponent in een aktueel milieu-project

Henri Slijkhuis is projektleider voor
het projekt 'gebiedsgericht beleid
Noordoost-Twente'. Hij zal aange-
ven hoe historische kennis in een
aktueel projekt ingepast wordt.

Op 12 maart 1993 wordt door alle
betrokken partners van het projekt
een intentieverklaring ondertekend
met als doel om gezamenlijk de beno-
digde inspanningen te leveren om het
projekt uit te voeren. De betrokken
partners zijn: de provincie Overijssel,

1
2

de gemeenten Tubbergen, Weerselo, Ootmarsum, Denekamp en Losser, het waterschap Regge en Dinkel, het ministerie van LNV (LNO) en VROM (Milieu-Inspektie) en het Landbouwschap in Overijssel. Ten grondslag aan de intentieverklaring ligt een plan van aanpak. In dit plan van aanpak worden 15 projecten beschreven die in de komende jaren uitgevoerd gaan worden. Een aantal van deze projecten heeft nogal wat historische dimensies. In zijn bijdrage zal Henri Slijkhuis op deze historische dimensies ingaan.

Herman Veldman, Historisch vooronderzoek voor bodemsanering

Herman Veldman is de auteur van *Vervuild verleden*. Een methode voor historisch onderzoek naar voormalige bedrijfsterreinen in Friesland, 1800-1920, besproken in *Net Werk* nr. 31. In zijn voordracht zal hij ingaan op de omstandigheden en redenen die leidden tot het ontwerpen van zijn methodiek en de (mogelijkheden tot) praktische toepassing daarvan.

Een lastige erfenis: voormalige bedrijfsterreinen in Noord-Brabant

Het thema historisch bodemonderzoek is niet alleen actueel, maar zal de komende tijd aan de orde blij-

ven, gezien de omvang van de bodemverontreinigingsproblematiek. Een van de bekende onderzoekers op dit terrein, Jurgen Nieuwkoop (die voor *Net Werk* in het verleden als spreker is opgetreden) hoopt op vrijdag 19 maart 1993 hoopt te promoveren op zijn proefschrift 'Bodemverontreiniging op voormalige bedrijfsterreinen; de erfenis van anderhalve eeuw industriële ontwikkeling in Noord-Brabant'. De promotie-plechtigheid vindt plaats in collegezaal 4 van het auditorium van de Technische Universiteit Eindhoven en vangt aan om 16.00 stipt.

Diverse van Jurgen Nieuwkoop's stellingen zijn voer voor het nadenken over de milieugeschiedenis. Hier volgen zij:

- Historisch onderzoek kan een belangrijke taak vervullen voor een beter begrip van de huidige milieuproblematiek. Voor een adequate aanpak van de bestaande bodemverontreiniging is historisch onderzoek een absolute voorwaarde.
- Het standpunt van de plaatsvervangend landsadvocaat, dat de overheid in het midden van de vorige eeuw al aandacht voor verontreiniging van de bodem had, is een foutieve interpretatie van de historische werkelijkheid. Maar ook het standpunt van de Hoge Raad in een uitspraak van 24 april 1992, waarin de grens voor aansprakelijkheid op 1 januari 1975 gelegd

35 NET WERK

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

404-405

wordt, lijkt niet voldoende historisch onderbouwd. Het verdient aanbeveling om met oog op deze probleemstelling een studie te verrichten naar de ontwikkeling van het milieubesef, in het bijzonder in relatie tot industriële productieprocessen, na de Tweede Wereldoorlog. Vermoedelijk zal men in de jaren zestig een breekpunt kunnen onderscheiden.

- De huidige bodemverontreiniging is het gevolg van een antropocentrische houding van ondernemers en overheid in het verleden. Zo was er in de negentiende eeuw wel aandacht voor de effecten van stoffen op de gezondheid van arbeiders, maar werd de lozing van dezelfde stoffen in het water of in de bodem niet als een probleem gezien.

Captain Charles T. Liernur † 12 februari 1893

Op 12 februari 1893 stierf de Amerikaanse Nederlander Charles T. Liernur na een bewogen leven. Zijn grootste bekendheid heeft hij genoten als uitvinder van het eerste vacuüm rioleringsstelsel, dat hij met veel energie maar met gemengd succes aan gemeentebesturen over heel Europa -tot Sint Petersburg toe- probeerde te slijten. Naast uitvinder was hij wat wij tegenwoordig milieu-zakenman,

milieu-activist en milieu-publicist zouden noemen. Alle redenen dus voor het stichtingsbestuur van *Net Werk* om even stil te staan voor het Haarlemse geboortehuis waar deze pionier van de gezondheidstechniek in 1828 op de wereld kwam en dit bezoek op de gevoelige plaat vast te leggen.

Activiteiten van *Net Werk* in 1993

In 1993 zijn na de bijeenkomst van 2 april nog twee bijeenkomsten gepland. De voorjaarsbijeenkomst zal gaan over milieugeschiedenis, kolonialisme en Derde Wereld. In de najaarsbijeenkomst komen we terug op het Liernur-jaar. Aan de hand van de vele thema's die in het werk en leven van Liernur te vinden zijn, zullen actuele problemen ter discussie worden gesteld. Bij deze bijeenkomst wordt beoogd een gemengder publiek dan gewoonlijk te bereiken. Binnenkort gaan ook de enquête-formulieren de deur uit, die na invulling worden verwerkt in een nieuw overzicht van milieu- en hygiëne-historisch onderzoek om de verouderde editie van *Nederlands en Nederlandstalig onderzoek op het gebied van hygiëne en milieu* uit 1991 te vervangen. Het versijningsritme van een contactblad per twee maanden wordt zoveel mogelijk aangehouden.

2
3

Cul-na-tuur of Na-cul-tuur?

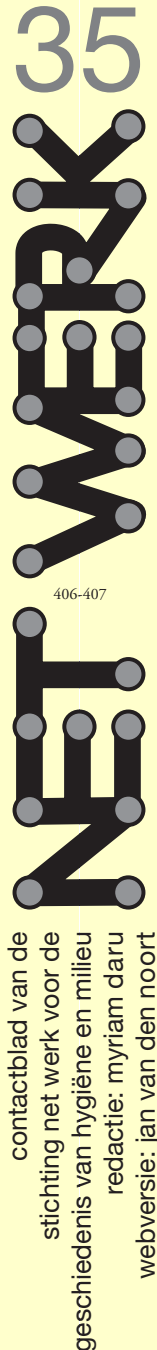
Het valt niet mee om je als niet-expert een mening te vormen in het debat tussen natuurbeschermers en verdedigers van cultuurlandschappen.

De ene dag klinkt de loftrumpet van de media voor het onder toezicht van het Wereld Natuur Fonds transformeren van uiterwaarden tot een nieuw soort ecotoop (wel beheerd en beschermd, maar verder, na het verzetten van ettelijke duizenden kubieke meters grond, vrij om zich daarheen te ontwikkelen waar de natuur het wil).

En de andere dag krijg je te horen dat het gaat om een nieuw soort cultuurlandschap "dat in toekomstige kunsthistorische literatuur een plaats zal krijgen als laat-20e eeuwse variant van de landschapsstijl", aldus Hans Renes in de Volkskrant van 24 november 1992. Op zich zou Hans Renes als cultuurlandschappen-onderzoeker mild kunnen staan tegenover deze cultuurlandschappelijke innovatie. Cultuurlandschappen, daar gaat het tenslotte om in Nederland, denk je dan in je onschuld. (Want vergis je niet, er zal ooit een dag komen dat het laatste representatieve stukje ruilverkaveling uit de jaren zestig, zo groot en zo plat als een dubbeltje, tot cultuurlandschappelijk monument zal worden verheven). Met de op het eerste

oog aantrekkelijke plannen dreigt onheil. Niet alleen worden aan de nieuwe natuurcreaties allerlei beperkingen gesteld, maar door de politieke koehandel daarmee verbonden dreigen zowel het cultuurlandschap als de recreatie en natuurwaarden elders in het gebied de dupe te worden. Na Hans Renes hebben Geert van Duinhoven en enkele anderen zich in LT Journaal van 26 november ook kritisch uitgelaten over de nieuwe plannen.

Wouter Helmer, Willem Overmars en Alexander Klink (drie van de mannen achter het rapport 'Levende rivieren' van het WNF) laten die kritiek natuurlijk (dat woord durf je dan nog nauwelijks te hanteren) niet zo maar over zich heen gaan. Ten eerste bepleiten zij geen massale inzet van bulldozers. Ten tweede zijn niet zij degenen, die een geromantiseerd landschapsbeeld hanteren, maar juist hun critici. Ten derde verzetten zij zich tegen het verheffen van het hele rivierengebied als onaantastbaar cultuurlandschap. Zij beweren niet terug te keren naar de natuur, maar natuurontwikkeling als een culturele daad te willen plegen. Zij willen ook niet het gehele rivierengebied omvormen. Waar het om gaat is de overmaat aan betrekkelijk recent aangeslibde, grotendeels vervuilde, klei te vervangen door een gevarieerd landschapsbeeld waar nieuw leven kan komen.

Ik zei het al: voor de niet-expert wordt het moeilijk. Voor mij is de tussenstand 1-1. Ik wacht nu op de volgende ronde.
Myriam Daru

Referenties:

Renes, Hans, Nieuwe natuur bedreigt oude landschappen (*Volkskrant*, 24 november 1992, p. 9).
Helmer, W., W. Overmars en A. Klink, 'Nieuwe natuur in een levend landschap', *LT Journaal*, (1993, 14 januari).

Het al in het vorige nummer van *Net Werk* signaleerde rapport is van:

Stroming bv, Hydrobiologisch adviesburo Klink bv, Waterloopkundig Laboratorium e. a., *Levende rivieren. Studie in opdracht van het Wereld Natuurfonds*, (Zeist: Wereld Natuurfonds, 1992), ISBN 90-74595-01-4 bij WNF Postbus 7 3700 AA te Zeist. De samenstellers van het rapport zijn: Wouter Helmer, Gerard Litjens, Willem Overmars (Stroming BV), Hermjan Barneveld (Waterloopkundig Laboratorium), Alexander Klink (Hydrobiologisch Adviesburo Klink bv), Henk Sterenburg (Landmeetkundig buro Meet) en Ben Janssen (historicus steenfabricage).

Naast het in vierkleurendruk uitgegeven rapport, waarin de hand van een grafische vormgever merkbaar

is, is er een apart te bestellen bijlage waarin de achtergrondstudies zijn opgenomen, met name:

Alexander Klink: *De Rijn, een broodmager ecosysteem met meer dan genoeg voedsel*,
Willem Overmars: *De Waal en de Winssense Waard; historisch morfologische atlas van de Waal*,
Hermjan Barneveld: *Rivierkundige aspecten van op grote schaal meestromende nevengeulen*,
Willem Overmars: *Nevengeulen langs Nederlandse rivieren*.

Het meest historisch zijn de bijdragen van Willem Overmars, die de veranderingen van de riviermorfologie analyseert aan de hand van oude kaarten.

Symposium De toekomst van Historische Ecologie

Op 11 mei organiseren de Werkgroep Historische Ecologie en de Raad voor Milieu- en Natuuronderzoek een symposium over Historische Ecologie.

Historische Ecologie bestudeert patronen en processen in landschappen uit het verleden, om de kennis over veranderingen in onze omgeving te vergroten. In dit symposium wordt de bezoeker geïnformeerd over historisch-ecologisch onderzoek, dat is geplaatst in een

oplopende reeks van ruimte- en tijd-dimensies. De mogelijkheden en moeilijkheden van het toepassen van historische inzichten in het beheer van bestaande natuurgebieden, in het natuurontwikkelingsbeleid en in de landschapsplanning komen vervolgens aan de orde. De dagvoorzitter, Prof. dr. ir. I.S. Zonneveld, zal ter afsluiting conclusies trekken over de afstand die tussen onderzoek en beleid te overbruggen valt.

Datum: 11 mei 1993

Plaats: De Reehorst te Ede.

Informatie over het programma c.q. opgave (maximum 75 deelnemers): RMNO, mev. ir. E.C. Gleichman-Verheijen, tel. 070-3364300. Symposiumkosten: inclusief koffie, thee, lunch en symposium-verslag f 50.-

Voor meer informatie over de Werkgroep Historische Ecologie: Joep Dirkx, Staring Centrum, Postbus 125, 6700 AC Wageningen.

Milieugeschiedenis op HAVO en VWO

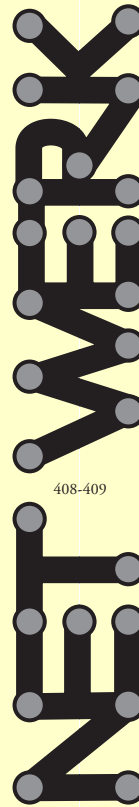
In opdracht van de Volkskrant heeft de SLO, het instituut voor leerplanontwikkeling in Enschede, een publikatie uitgebracht met de titel "De Afvalrace". Diverse auteurs geven daarin lessuggesties voor gebruik van de reeks artikelen, in de Volkskrant onder die titel als bundel verschenen.

De lessuggesties zijn bedoeld voor de basisvorming, waarvoor leraren van HAVO en VWO vanaf 1993 moeten zorgen. In het SLO leerplan geschiedenis en staatsinrichting zijn drie onderwerpen opgenomen waarin milieu een plaats krijgt: voedselvoorziening en natuurbesef in het oude Egypte, energievoorziening in de industriële samenleving en Europees milieubeleid. Het in november 1991 verschenen themanummer van Kleio over milieugeschiedenis is al eerder in Net Werk aan de orde gekomen.

De lessuggesties die Ronald van Kesteren presenteert concentreren zich op het onderwerp "bodemverontreiniging". De docent zou de leerlingen opdracht kunnen geven voorbeelden van bodemverontreiniging en hun gevolgen te zoeken. Uitgangspunt vormt o.a. de lijst van bodemverontreinigende nijverheid en industrie zoals door J. Nieuwkoop opgesteld. Ronald van Kesteren stelt dat het betrekkelijk eenvoudig is op het spoor te komen van bronnen over bedrijven die in de eigen omgeving de bodem hebben verontreinigd. Behalve naar kadaster, adresboeken van bedrijven, verleende bedrijfsvergunningen enz. wordt verwezen naar gegevens in de lokale en regionale dag- en weekbladen.

Mij lijkt dat we de problemen bij het onderzoeken van de bodemverontreiniging en haar geschiedenis

35

408-409

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

niet moeten onderschatten (getuige o.a. de studie van Herman Veldman). Voor serieus onderzoek is een behoorlijke bagage aan kennis nodig, in het bijzonder over de toegepaste technische procédés. Dit hoeft geschiedenisdocenten niet af te schrikken van dergelijke projecten, maar zij moeten wel weten waar zij aan beginnen, hoe moeilijk het kan zijn de bronnen te interpreteren, dat er over bepaalde aspecten juist heel weinig te vinden zal zijn en dat bij ontbrekende gegevens de grootste voorzichtigheid geboden is met deze soms letterlijk explosieve materie. (M. D.)

Het Kleio themanummer over milieuhistorisch onderzoek is nog steeds te bestellen bij de VGN, telefoon 03408-83576.

De in 1991 uitgegeven brochure van de SLO over natuur- en milieueducatie (NME) in de basisvorming is te bestellen bij het Instituut voor Leerplanontwikkeling, telefoon 053-840840.

Energie een kwestie van tijd

Voor de basisvorming is een lespakket samengesteld over energie, met veel aandacht voor de historische aspecten ervan. In de kerndoelen voor de basisvorming wordt namelijk aan geschiedenisleraren gevraagd om aandacht te besteden

aan het milieu. Daarvoor is didactisch verantwoord materiaal nodig. Vanuit de NME is hieraan gewerkt. 4
5

De keuze voor energie als milieuthema stoelt op drie argumenten: de leerlingen hebben er dagelijks mee te maken, energiebronnen en -technieken speelden een belangrijke rol bij de ontwikkeling van de industriële samenleving en energie leent zich goed om de verschillende gevolgen van de industrialisatie voor het milieu aan de orde te stellen. Energievoorziening en energieverbruik komen apart aan de orde. De leerlingen onderzoeken eerst met behulp van afbeeldingen en eenvoudige bronnen de introductie van fossiele brandstoffen en de stoommachine. Vervolgens worden deze ontwikkelingen in verband gebracht met veranderingen op het gebied van arbeid en techniek. De gevolgen van de industrialisatie en de daarmee gepaard gaande gevolgen van de verstedelijking voor het milieu sluiten het deel over de energievoorziening af. Bij het energieverbruik wordt uitgegaan van de ontwikkelingen van massaproducten en massaconsumptie, met name de na-oorlogse veranderingen in het consumptiepatroon, op het energieverbruik. Daarop volgen de veranderende opvattingen over de consequenties. Ter afsluiting gaan de leerlingen nadenken over mogelijke oplossingen.

Gegevens over het pakket:

Titel: Energie, een kwestie van tijd...

Auteurs: Martin Bosch en Marion Kersten

Doelgroep: 2 lbo/mavo

Aantal lessen: 10

Project: Natuur en milieu-educatie in het voortgezet onderwijs

Uitvoering: Stichting Milieu-Educatie (SME)

Opdrachtgever: Instituut voor Leerplanontwikkeling (SLO)

Informatie: SLO tel: 080-840398

Voor dit bericht is gebruik gemaakt van het katern geschiedenis en staatsinrichting van het blad Basisinformatie NME/VO. Daarin zijn diverse artikelen opgenomen van Bert van Beek, Martin Bosch en Ronald van Kesteren, die naast het onderwerp 'energiegeschiedenis' ook ingaan op de wijze waarop het themanummer Milieugeschiedenis van Kleio en het daarmee verbonden lesmateriaal over water en vuil zijn ontvangen.

Zo vinden milieuhistorische onderzoeksresultaten al vrij snel een weg naar het onderwijs en in die informatieketting heeft de schakel van Net Werk ook een wezenlijke rol gespeeld.

Redactie-adres van Basisinformatie NME/VO is:

Projectbureau NME/Voortgezet onderwijs

Postbus 14007

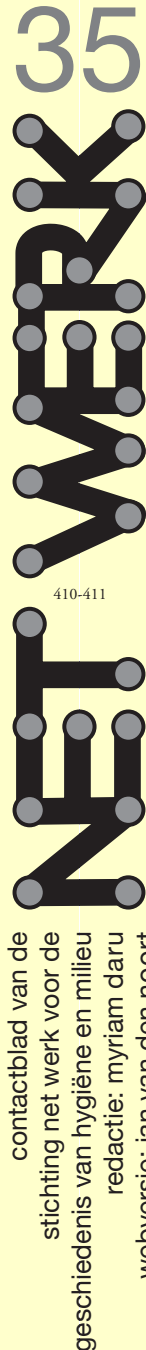
3508 SB Utrecht

Strontekont

Dat milieuhistorische thema's in toenemende mate aan de schoolgaande jeugd worden aangeboden, bewijst ook de nieuwe tentoonstelling 'Strontekont'.

Groningen heeft een lange traditie op het gebied van stadsmest en vuilafvoer. Het Gronings Natuurhistorisch Museum heeft als jaarthema 'Wonen en milieu' gekozen. Van 12 maart tot 12 september 1993 loopt in het museum een tentoonstelling die de geschiedenis van uitwerpselen verbindt met de huidige rioleringsproblematiek. De tentoonstelling is gericht op de bovenbouw van het basisonderwijs van de stad Groningen, maar is bedoeld om ook oudere bezoekers (middelbaar onderwijs en volwassenen) te informeren. Wel is geprobeerd alles in beelden en eenvoudige presentaties toegankelijk te maken. De tentoonstelling is door educatief medewerker André Brasse samengesteld.

Natuurmuseum, St Walburgstr, 9
9712 HX Groningen Open Di-vr
10-17 u, Za en Zo 14-17 u
tel. 050-134737 fax 050-189676

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Symposium Overheid en gezondheidszorg in de twintigste eeuw

Medisch-historisch symposium ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Stichting Historia Medicinae

Datum: Vrijdag 7 mei 1993.

Plaats: Domus medica. Gebouw KNMG, Lomanlaan 103 te Utrecht

Niet zozeer de actuele politieke verhoudingen, maar de historische achtergronden staan bij dit symposium centraal. Het ochtendgedeelte is gewijd aan een inventarisatie van de gezondheidszorgproblemen van deze eeuw. Achtereenvolgens komen de epidemische ziekten (prof. dr. J.P. Vandenbroucke), medisch-technologische ontwikkelingen (prof. dr. H. Rigger) en veranderingen in de sociaal-medische structuur (prof. dr. M. van Lieburg) aan de orde. Dit gedeelte zal worden ingeleid door prof. dr. P. Schnabel, directeur van de School of Public Health.

Het middagedeelte heeft de reactie van de overheid tot thema. De onderwerpen zijn: de rol van de centrale overheidsinstellingen (mevr. prof. dr. Borst-Eilers), lokale overheidsinstellingen (prof. dr. A.H.M. Kerkhoff) en de internationalisering als factor van overheidsbeleid (prof. J. van Londen). Voor de inleiding

zorgt dr. R.J.H. Krusinga, oud-staatssecretaris van Volksgezondheid. De dag wordt afgesloten door de Engelse historicus Charles Webster, die is belast met een onderzoek naar de geschiedenis van de National Health Service.

Kosten: 75.-

Voor een uitvoerig programma en informatie over zowel het congres als de Stichting Historia Medicinae:

Dr. R.B.M. Rigger

Vrije Universiteit Vakgroep Meta-medica

Sectie Medische Geschiedenis (kamer D-318)

Van der Boechorststraat 7, 1081 BT Amsterdam telefoon 020-5483338 of 020-5482700

Archieven

Het IISG (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis) heeft de lijst van de in 1991 verworven archieven gepubliceerd. Daaronder valt een aantal archieven van milieugroepen.

Aktiegroep Osdorp tegen de vestiging van Progil in Amsterdam 1968-1969

Landelijk Energie Komitee 1976-1983.

Stroomgroep Stop Kalkar/ Kernenergie afdeling Haarlem 1976-1978.

Stichting Memo (Mens- en Milieuvriendelijk ondernemen) ca 1978-ca 1988.

(selectie uit de achtste aanvulling op de lijst van de Nederlandse archieven van het IISG van Mies Campens, verschenen in het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis, november 1992).

Economische en milieugeschiedenis

Bij het doornemen van het programma van het 11e internationale congres voor economische geschiedenis viel slechts een sessie te vinden met betrekking tot milieugeschiedenis: sessie B2 'Water control in Western Europe, 12-16th century'. Voor meer informatie hierover: E. Crouzet-Pavan, 38 bis Avenue René Coty, 75014 Paris (Frankrijk).

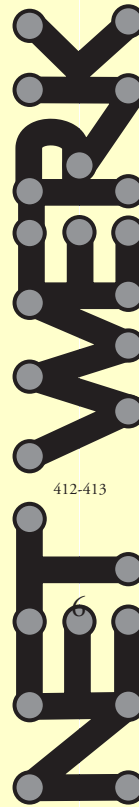
Het congres wordt gehouden van 12 tot 17 september 1994 te Milaan. Voorlopige inschrijving voor 31 mei 1993. Secretariaat: Ing. A. Ciarlo, Università Bocconi, Via Sarfatti 25, 20136 Milano (Italië).

Het syndroom van de jaren vijftig: call for papers

C. Pfister, R.P. Sieferle en J. Sieglerschmidt zijn bezig een conferentie te organiseren over wat zij 'het syndroom van de jaren vijftig' noemen. De centrale vraag is of de jaren vijftig een definitieve breuk zijn in de milieugeschiedenis van

het consumptieve luilekkerland. Om die jaren aan historische kritiek te onderwerpen willen zij uitgaan van: de consumptie van energie en grondstoffen; de schade aan het milieu door de verwerking van stoffen; de mogelijke mentaliteitsveranderingen. De kwantitatieve veranderingen van energieproductie en -verbruik zijn eveneens van belang. De veranderingen in het landschap, de landbouw, de productie en het verbruik van kunststoffen en de massaconsumptie hebben op de omgeving blijvende gevolgen: niet alleen op water, bodem en lucht, maar ook op de toekomst van talrijke soorten van dieren en planten. De organisatoren hebben een aantal centrale stellingen. Zij menen dat de versnelde stroom van energie en stof het kenmerk is van de moderne industriële groei. Dit proces begon met de transitie van het steenkool- naar het olietijdperk. Dit groeiproces heeft schade aan het milieu toegebracht en gaat uit van een vermindering van energieprijzen om drie redenen: - technische innovaties waren en zijn nog steeds gericht op het bezuinigen van arbeid en tijd, niet op het besparen van energie en materie - traditionele consumptiegedragspatronen die gericht waren op zuinigheid zijn in toenemende mate onnodig en zinloos geworden -het is voor een steeds groter deel van de bevolking mogelijk geworden het milieu kosteloos uit te buiten.

35

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

De organisatoren stellen dat ecogeschiedenis bij de politieke en wetenschappelijke discussies sterke argumenten aandraagt voor een ecologisering van het industriebeleid. De conferentie is voorlopig gepland voor eind november, begin december 1993.

Contactpersoon is
Dr. Jörn Sieglerschmidt
Landesmuseum für Technik und Arbeit
Museumstraße 1
6800 Mannheim 1
Duitsland

Geschiedenis van de milieuwetenschappen: recente publikaties

Boesch, M., 'Innenwelt-Außenwelt. Die Entwicklung der Geographie als Spiegel ihrer Umwelt', *Geographica Helvetica*, jrg. 47 (1992), pp. 41-47.

Bowler, P. J., *The Fontana history of the environmental sciences*, (London: Fontana Press, 1992), ISBN 0-00-686184-9, 634 blz.

Cittadino, E., *Nature as Laboratory. Darwinian Plant Ecology in the German Empire (1880-1990)*, (Cambridge/New York: Cambridge University Press, 1990), ISBN 0-521-34045-4, xi, 199 blz. \$ 44.50.

Desmond, A., *The politics of evolution: morphology, medicine*

and reform in radical London, (Chicago: Chicago University Press, 1989).

Hassenpflug, D., (ed.), *Industrialismus und Ökorumantik. Geschichte und Perspektiven der Ökologisierung*, (Wiesbaden: Deutscher Universitätsverlag, 1991).

McCormick, J., *The global environment: reclaiming paradise*, (Bloomington/London: Indiana University Press/Belhaven, 1989).

Nicolson, M., 'National styles, divergent classifications: a comparative case study from the history of French and American plant ecology', *Knowledge and society*, jrg. 8 (1989), pp. 139-186.

Palladino, P., 'Defining ecology: ecological theories, mathematical models, and applied biology in the 1960's and 1970's', *Journal of the History of Biology*, jrg. 24 (1991), pp. 223-243.

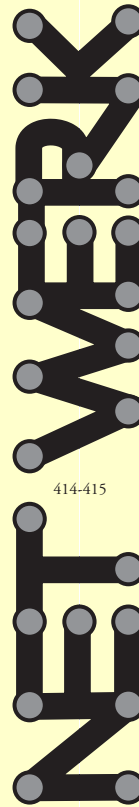
Real, L. A. en J. H. Brown, (eds.), *Foundations of ecology: classic papers with commentaries*, (Chicago: Chicago University Press, 1991).

Bibliografische signalementen (diversen)

Boon, H. van der., *De polders van het Land van Vollenhove. Waterbeheersing en ontginning in een uitgeveend gebied 1848-1943*. Proefschrift (Amsterdam: 1991).

- Cipolla, C. M., *Miasmas and disease: public health and the environment in the pre-industrial age*, (Yale: Yale University Press, 1992), 112 blz. f 59,70.
- Daal, M. van en A. de Knecht-van Eekelen, 'Over aetiologie en therapie van tuberculose: het debat i n Nederland (1900-1910)', *Gewina*, jrg. 15 (1992) 4, pp. 211-233.
- Didde, R., 'Historische bewijsvoering bodemvervuiling overstreden', *Milieumagazine*, jrg. 2 (1991) 3, pp. 12-15.
- Dobson, Andrew, **Green political thought: an introduction**, (1990).
- Doremalen, H. van, **Blauwsloten en riolen. Een milieu-historische studie over Tilburg en zijn rioolstelsel**, (Tilburg: Stichting tot Behoud van Tilburgs cultuurgoed, 1992), ISBN 90-744-18-02-3. f 24,50.
- Duffy, J., **The sanitarians. A history of American health**, (University of Illinois Press, 1990).
- During, R. en H. Joosten, 'Referentiebeelden en duurzaamheid. Tijd voor beleid', *Landschap*, jrg. 9 (1992) 4, pp. 285-295.
- Hamlin, C., 'Edwin Chadwick and the engineers 1842- 1854. Systems and anti-systems in the pipe-and-brick sewers war', **Technology and Culture**, jrg. 33 (1992) 4 (october), pp. 680-709.
- Hundley, N. J., **The great thirst: Californians and water, 1770-1990**, (University of California Press, 1992), 435 blz. f 60,90.
- Joseph, L. E., **Gaia: the growth of an idea**, (London: Penguin, 1991).
- Keus, E., **Schone grond. een 'gezond verstand'- scenario voor de aanpak van bodemverontreiniging**, (Den Haag: Stichting SMO, 1992), ISBN 90-6962-085.
- Lupton, E. en J. A. Miller, **The bathroom, the kitchen and the aesthetics of waste. A process of elimination**, (Dalton: Studley Press, 1992), ISBN 0-938437-42-9.
- Paul, J., 'Sewage in exchange for barges? German-Dutch interests in the river Niers during the early 20th century', **Environmental History Newsletter**, jrg. 4 (1993), pp. 25-28.
- Rijk, J. H. de., 'Historische landschapselementen in Nederlandse bossen', **Nederlands bosbouw tijdschrift**, (1992), pp. 73-79.
- Suller, J., 'Cleanliness has only recently become a virtue', **The Smithsonian**, jrg. 21 (1991) 11, february, pp. 126-134.
- Karel Velle, **Begraven of cremeren. De crematiekwesie in België**, (Gent: Stichting Mens en Cultuur Uitgeverij, 1992), ISBN 90-72931-28-9.(Nederland: Uitgeverij SarToRius, Almere).
- Yegul, F. K., **Baths and bathing in classical Antiquity**, (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1992), 544 blz. f 184,45.

35

414-415

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

416-417

36 NET WERK

Historici ontevreden over vernietigingsbeleid

In het jongste nummer van het tijdschrift Bijdragen en mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden schreef een van de redacteurs, prof. dr. P.M.M. Klep, een kritisch artikel over de thans door de overheid gehanteerde beleid ten aanzien van de vernietiging van archieven. Klep kreeg met dit probleem te maken als lid van de Rijkscommissie voor de archieven. Deze commissie, de opvolger van de Archiefraad, adviseert de minister van WVC bij het vaststellen van vernietigbare stukken.

Onder historici bestond al langer twijfel over het vernietigingsbeleid. Tot nu toe bleef het echter bij klagen en mopperen in eigen kring. Er waren (en zijn) ook historici die eisen dat alles wordt bewaard. Dit standpunt is echter dermate gespeend van gevoel van de realiteit dat op basis hiervan geen zinvolle discussie tussen historici en archivariissen tot stand kan komen. Het grootste deel van de documenten die zich in recent gevormde archieven bevinden kan zonder bezwaar worden vernietigd. Men moet zich ook realiseren dat het bewaren en beheren van historische archieven geen goedkope zaak is. De bouw van een archiefbewaarplaats die aan de eisen voldoet kost tegenwoordig

al gauw Fl. 15.00 per vierkante meter. Ook milieuhistorici worden geconfronteerd met de gevolgen van het bestaande beleid. Volgens de voorschriften mogen hinderwetvergunningen bijvoorbeeld na een zekeren tijd worden vernietigd. Maar juist deze documenten spelen een kardinale rol bij het opsporen van bodemverontreiniging in het verleden.

Ik raad iedereen aan het artikel van Klep te lezen. Volgens hem is het Nederlandse archiefwezen in de laatste tijd te veel verstrikt geraakt in de netten van de administratie. Het cultuurhistorisch aspect van de archieven dreigt daardoor in de knel te geraken. De schoen wringt vooral bij de vaak omvangrijke archiefbestanden die betrekking hebben op de uitvoering van het overheidsbeleid. De neiging is sterk om alles wat te maken heeft met het beleid te bewaren en alles wat informatie bevat over de uitvoering van dat beleid maar weg te gooien. Veel beleid blijft overigens een dode letter of getuigt meer van goede bedoelingen dan van een werkelijke wil om een andere koers in te slaan.

Klep signaleert gelukkig niet alleen een probleem. Hij legt de lezers van BMGN en alle anderen die het aangaat een aantal vragen voor. Het bestuur van het Nederlands Historisch Genootschap zal de resultaten

van deze enquête doorgeven aan de Rijkscommissie voor de archieven. Aldus worden de behoeften van de historische onderzoekers opgestructureerde wijze doorgeleid naar de beheerders van archieven, de archivarissen. De Rijkscommissie voor archieven liet vorig jaar

¹
² ook een rapport schrijven over het vernietigingsbeleid. Dit is te bestellen bij:

Prof. P.M.M. Klep, Vakgroep Geschiedenis KUN, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen.
tel. 080- 61 21 72.

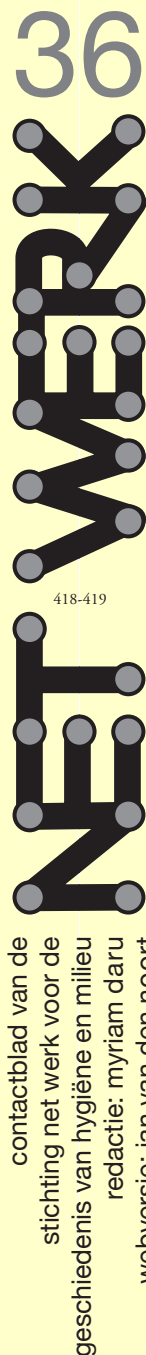
Archievenvernietiging vraagt om reactie van historici van hygiëne en milieu

Tijdens zijn lezing op de Net Werk bijeenkomst van 2 april jongstleden, gaf Herman Veldman uiting aan zijn verontrusting over de vernietiging die voor veel milieuhistorisch bronmateriaal dreigt. Geschiedenis van hygiëne en milieu is een gebied dat nog niet lang de aandacht van de historische wereld heeft. Als zodanig is de behoefte aan bronmateriaal nog niet zo goed omljnd als bij de meeste andere historische onderzoeksactiviteiten. Vandaar deze oproep aan hen die nu of in de toekomst te maken kunnen krijgen met archieven die

blijken van relevant materiaal gecomputeerd te zijn door (noodgedwongen?) Archiefvernietiging. In een nummer 37 komen bijdragen over deze geëntameerde discussie. Het bestuur van Net Werk wil in elk geval de archiefwereld attent maken op de als zeer functioneel te kenmerken behoeften van het bodemsaneringsonderzoek en de noodzaak om alle relevante stukken te behouden die kunnen leiden tot de lokalisering van verontreinigde (bedrijfs)terreinen. Daarmee is dan slechts één aspect aan de orde. Milieu- en hygiënehistorisch onderzoek is veel breder en doet een beroep op gevarieerde bronnen. Welke zijn het? Welke zijn absoluut essentieel en dienen voor het behoud van ons aller historisch geheugen bewaard te blijven? Op dat antwoord wachten de archivarissen.

Bodemsanering en historisch onderzoek

Kort achter elkaar kwam het onderwerp bodemsanering en historisch onderzoek aan de orde: bij de promotie van Jurgen Nieuwkoop op 18 maart j.l. te Eindhoven en bij de Net Werk bijeenkomst van 2 april j.l. te Utrecht. Bij de verdediging van zijn proefschrift benadrukte Nieuwkoop dat de doelstelling van zijn onderzoek uiteindelijk bescheiden is, gezien

de omvang van het probleem. Maar dat het onderzoeken van bodemgedrag in detail is tergend langdurig, terwijl de problematiek van bodemsanering urgent en gigantisch is. Dit rechtvaardigt een groot aantal aannames en het aangaan van onzekerheden. Dankzij de aannames is het mogelijk al op korte termijn resultaten te boeken. Inderdaad wensten de opposenten meer precisie, en meer inzicht in de gevolgen van de aannames. Nieuwkoop verdedigde zich door er op te wijzen dat zijn werkwijze berustte op de 'worst case' in elke bedrijfsgroep: het grootste bedrijf en de maximale levensduur. Werken op lokaal niveau is de volgende stap, daarin kunnen lokale historici een beduidende rol spelen. Wat het beleid betreft, werd wel duidelijk dat ook met formules en wegingsfactoren subjectiviteit niet uit te bannen valt, ook al werd door middel van de 'Delphi methoden' (grofweg het ondervragen van deskundigen) getracht tot intersubjectiviteit te komen. In de ondervraagde groep waren deskundigen met uiteenlopende belangen vertegenwoordigd. Historische kennis kan ook een rol spelen bij het tegemoet komen aan een kritiek van een andere opposent - zoals het verschil in bedrijfsstijl, dat grote gevolgen kan hebben gehad voor de bodem vervuiling en de commerciële waarde van afval in het verleden. Bij het gebruiken

van de 'top 30 lijst' die Nieuwkoop vaststelde voor Noord-Brabant, is het belangrijk de opmerking van de jonge doctor in acht te nemen, dat de volgorde niet letterlijk opgevat moet worden. De opposenten wezen op mogelijke methodische aanscherping van de resultaten, zoals een indeling in klassen op basis van de resultaten, de koppeling van het historisch onderzoek met praktisch bodemonderzoek (wat tot aanzienlijke bezuinigingen kan leiden door een betere lokalisering van bodemmonsters). Een van de opposenten maakte duidelijk hoe voorzichtig historici moeten omgaan met verschillende meetschalen. Bepaalde bewerkingen die geschikt zijn voor een ratio schaal zijn (bijvoorbeeld meetbare hoeveelheden emissies) zijn ongeoorloofd voor een ordinale schaal (zoals hoog-middel-laag). Het zo te ver gaan hier gedetailleerd op de methodologische discussie in te gaan. Zelfs een zorgvuldig samengesteld model zoals dat van Nieuwkoop is voor verbetering vatbaar.

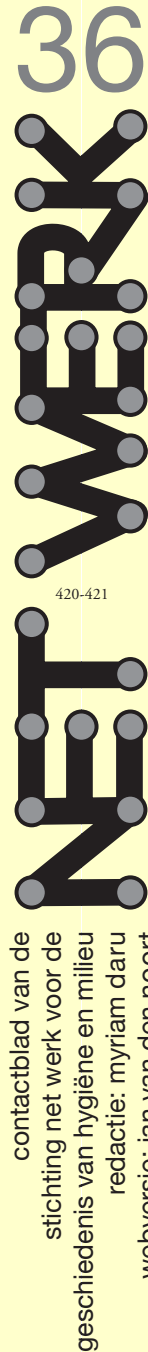
Tot de bodem

De Net Werk bijeenkomst van 2 april stond helemaal in het teken van de toepassing van historisch onderzoek bij actuele milieu-problemen. De eerste spreker en ontvanger van de eerste Net Werk prijs, Ronald Prins, heeft ondanks zijn

afstudeeronderwerp geen baan kunnen vinden als milieu-historicus. Bij de aanwezigen waren echter wel historici wier dagelijks werk én historisch van aard is én zich afspeelt in samenwerking met milieudeskundigen.

De lezing van **Ronald Prins** over Kampen toonde aan hoe de bestudering van de lokale omstandigheden aanzienlijk kan bijdragen tot de precisering van de bedrijfstak gerichte aanpak van Jurgen Nieuwkoop. De lokale omstandigheden zoals overstromingsgevaar buiten de wallen, de aanwezigheid van stadsboeren en hun juridische zeggenschap op diverse kavels, de traditionele ambachten en hun industriële opvolgers, de maatschappelijke omstandigheden, de demografische situatie, het conservatieve stadsbestuur hebben allen meegepeeld in de aard en de lokaliserings van overlast. Als hoofdbron hebben de Hinderwetdossiers nog altijd hun waarde. De Hinderwet, weliswaar niet bedoeld als milieuwet, heeft toch als zodanig kunnen fungeren. Daarnaast zijn ook bezwaarschriften bestudeerd. Aan het gebruiken van die bronnen kleven uiteraard bezwaren, maar anderszinds blijven zij bruikbaar, mits de betrouwbaarheid getoetst wordt aan de hand van andere bronnen. Zo mag wel aangenomen worden dat een bezwaarschrift getekend

door meer dan 20 personen tegen de overlast veroorzaakt door steenkool gruis van een magnesium fabriek, op waarheid berust. Wel moet er gelet worden op de specifieke omstandigheden in de stad zoals het verdwijnen van sommige bedrijfstakken of de toename van andere (bijvoorbeeld drukkerijen), het vestigingsbeleid van sigarenfabrikanten binnen de stad, de omschakeling naar andere energiebronnen. Ook moet er gelet worden op wie wel en wie niet Hinderwetplichtig was, vervalsende omstandigheden bij adresgegevens (niet altijd gekoppeld met productie, het vernietigingsbeleid voor Hinderwetdossiers, het zoekraken van gegevens, de bedrijven die wel aanvragen hebben ingediend maar niet zijn opgericht etc. Het blijft altijd nodig zoveel mogelijk lijsten met elkaar te confronteren. Ondanks de tijdsdruk en de nodige verificaties is het Ronald Prins toch gelukt 153 lokaties van potentieel vervuilde bodem aan te geven en daarmee de lijst van de provinciale overheid beduidend uit te breiden. Terecht wees Ronald Prins erop dat zijn onderzoek meer behelsde dan bodemvervuiling en dat hij allerlei andere vormen van milieuoverlast heeft bestudeerd. De zeer grote maatschappelijke relevantie van milieuhistorisch onderzoek van bodemvervuiling mag ander milieuhistorisch onderzoek niet overscha-

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

duwen. Evenmin mogen milieuhistorische studies op oppervlakkige wijze beleidsvoorbereidende maatregelen begeleiden Prins noemde een geval waarbij zijn Kampense studie lukraak was gebruikt zonder verwijzing naar de oorspronkelijk tekst). De koppeling historisch onderzoek-beleid verdient een zorgvuldige uitwerking. Bij de discussie kwamen andere bronnen ter sprake. Het bleek weer eens dat het nodig is voor elke plaats het ontstaan en de wijze van hanteren van elke type bron apart te onderzoeken. Ervaring met een bepaald type bron is nuttig, maar niet voldoende. Kennis van de lokale situatie is onontbeerlijk. Daarnaast is de kaartering een probleem apart en vereist het overdragen van lokaties op moderne kaarten diverse vertaalslagen. Voor Kampen is het feit dat er slechts sprake is van één kadastrale sectie een gelukkige omstandigheid. Vaak zijn lokale historische verenigingen al langdurig bezig met het opstellen van adressen- en concordantielijsten: daar moeten (milieu-)historici meer gebruik van maken. De kadasterdienst moet daarbij ook maximaal ingezet worden voor het traceren van bedrijfsterrainen. Wat het 'milieubeleid' van de gemeente Kampen betreft, blijken gemeenteverslagen het bewijs te leveren dat in tegenstelling tot bijvoorbeeld Utrecht, over een periode van twintig jaar geen spoor

te vinden is van een daarop gerichte discussie. Als Prins spreekt van een achterstandssituatie van Kampen is dit gebaseerd op bronnen. Zo waren er zelfs nog naar de Tweede Wereldoorlog sporen van miasmatische theorie in de formulering van klachten.

De opsporing van oorzaken van vervuiling ontstaan voor 1850 is ook door deelnemers aan de orde gesteld. Voor Kampen is de situatie van 1875 typerend voor een voorafgaande periode van veertig jaar. Behalve wat grotere bedrijven betreft (die toch al bekend zijn), blijkt de diffusie van veel stoffen en de intensiteit van benutting en verplaatsing van grond zo groot dat er zeer veel onderzoek tegenover weinig resultaat komt te staan. Wel is het zo dat (veelal toevallig) vastgestelde zeer oude vervuiling gekoppeld met gericht historisch onderzoek tot beter kennis leidt. In een vroeg geïndustrialiseerde stad als Leiden speelt vervuiling van vóór 1800 overigens wel degelijk mee, zelfs als er over het algemeen sprake is van diffusie. Verstedelijkte gebieden in het westen des lands en laat geïndustrialiseerde gebieden in het oosten hebben uiteenlopende problematieken. Zo heeft men in Drente gebruik gemaakt van de studie van Nieuwkoop voor Noord-Brabant en drie criteria opgesteld: aard van stoffen + verbindingen, omvang en omgang met stoffen

om na een onderzoek uitgevoerd door een historisch bureau een prioritering in zestien categorieën te bereiken. Prioritering blijft een hachelijke zaak, zelfs waar ingegaan wordt op specifieke regionale geschiedenis. Duidelijk is dat waar ingenieursbureau's historisch werk op zich nemen zonder een historicus erbij te betrekken, de resultaten uitermate teleurstellend blijken. Het probleem van provinciale overheden is echter dat het afwachten van een wetenschappelijk sluitend prioriteringssysteem een luxe is die men zich niet kan permitteren, wanneer in een provincie 4 à 5000 duizend lokaties wachten en 4 à 5 per jaar opgeruimd worden.

Henri Slijkhuis schetste hoe historisch onderzoek meespeelt in een grootschalige aanpak van gecoördineerde milieuprojecten (onder de naam geïntegreerd gebiedsgericht beleid). Na enig overleg tussen een groot aantal betrokken instanties gaat het nu om 15 projecten in twee hoofdclusters: integraal waterbeheer en milieu + landelijke gebieden. De grote lijnen zijn geschetst in de aankondiging in nr 35 van Net Werk. De eerste drie projecten A B en C gaan over

A: beperking van nutriëntenafvoer (er is nog steeds een toename van fosfaat en van diffuse aanvoer)
B. Beken (o.a. meanderherstel)
C. Verdroging

De historische dimensie hiervan bestaat hoofdzakelijk in een historische studie van de ontwikkeling van de loop van de Dinkel, om vast te kunnen stellen welke ingrepen wanneer en waar hebben plaats gevonden en wat de gevolgen ervan zijn geweest. De tweede groep betreft

D. Sanering van lozingen
E. Beheersing van de afvalwaterstroom
F. Natte infrastructuur 'monitoring'
G. Een meetnet voor een natuurlijk grondwaterstandsbeheer.

Hierbij biedt historisch onderzoek de beschrijving van gerioleerde en ongerioleerde percelen en de leef-tijdsopbouw van het rioolstelsel; de verloop van de waterkwaliteit van het beekstelsel, in het bijzonder de ontwikkeling van de ecologische situatie van het aquatisch, semi-aquatisch en terrestriëel milieu. Uiteindelijk gaat het om de ecologische streefbeeld en op korte en langere termijn te scheppen op basis van de kennis van de evolutie van de systemen.

De volgende groep projecten betreft:

H. Terugdringing van bemesting en ammoniak emissie
I beperking van gemotoriseerd recreatief verkeer
J. Diervriendelijke verbindingen

Historici dragen bij tot de achtergrondkennis met een beeld van de landbouwkundige ontwikkelingen: de sociaal-economische omstan-

digheden, met name de agrarische structuur, de produktiesector en de beroepsbevolking. En voor wat het milieu betreft: de mestproduktie en het verloop van bestrijdingsmiddelengebruik.

De vierde groep gaat over:

- K. Kleine landschapselementen (behoud van bestgaande en schepping van nieuwe elementen)
- L. De afstemming van bestemmingsplannen
- M. Het buitengebied

Historisch werk concentreert zich op een historische milieu-inventarisatie met de beschrijving van landschappelijke elementen en de ontwikkelingspatronen van landschappelijke elementen, een studie van de ontwikkeling van het recreatief verkeer, de veranderingen in het beheer van het landelijke gebied. Het gaat om de vaststelling van trends.

Van de verschillende deelnemende instanties is een intentieverklaring gevraagd met een inspanningsverplichting. De discussie heeft zich zoals te voorspellen was eerst gericht op de rechtvaardiging voor het kiezen van referentiebeelden. Een van de problemen is het synchroon laten lopen van zowel de beschrijvingen als de combinatie van streefbeeld. Naast de historische verantwoordelijkheid voor een bepaald streefbeeld, speelt ook nog de politieke haalbaarheid. Sommige meenden dat er een historische fictie zou kunnen

ontstaan. Belangrijk in het onderzoek is de samenwerking tussen historicus en ecooloog. De ecologische haalbaarheid van het streefbeeld binnen de huidige en toekomstige omstandigheden speelt bij de keuze van een bepaald streefbeeld ook een doorslaggevende rol. Het is juist het doel van het geïntegreerd beleid om door afstemming de bereikbaarheid van bepaalde streefbeelden te vergroten. Zo is bijvoorbeeld het terughalen van een bepaalde plant (bijvoorbeeld de Dinkelanjer) afhankelijk van de in de toekomst te bereiken waterkwaliteit en de controle van nutriëntentoevoer. Een belangrijke theoretische vraagstelling betreft de omgang met waarden: het toekennen van meer waarde aan wat natuurlijk is en aan wat vroeger gespeeld heeft. Het historisch onderzoek zoals hier gehanteerd heeft een aandragende rol: uit de resultaten van het onderzoek worden bruikbare elementen gehaald, gebaseerd op beleidsuitgangspunten en de daarbij gehanteerde waarden. Omdat de huidige situatie voor een zeer groot deel ontstaan is door recente ontwikkelingen, is het leeuwendeel van het historisch onderzoek gericht op ontwikkelingen na 1945, en omdat de geïntegreerde aanpak zo breed is, gaat het ook om andere doelen naast het bereiken van een betere milieukwaliteit. Een eerste fase van het onderzoek is gebaseerd op de bestudering van 300

titels van secundaire bronnen. De verloop van het hele project (met de daarbij behorende eindtijden) staat nog niet helemaal vast. Een deel van de maatregelen is immers afhankelijk van de onderzoeksresultaten en de daaruit voortvloeiende knelpunten. De financiële dekking is daarmee gekoppeld, die is deels aanwezig, deels afhankelijk van de voortgang.

Herman Veldman wees om te beginnen op de actualiteit en de omvang van de bodemsaneringproblematiek en wees op het belang van goed historisch onderzoek vooraf om de kosten van bodemsanering uiteindelijk lager te houden. Daarom is het des te belangrijker dat alle bescheiden die bewaard zijn gebleven in de archieven en die kunnen leiden tot het lokaliseren van potentieel verontreinigde terreinen nu en in de toekomst raadpleegbaar blijven in dit verband is het dringend de vernietigingsspelregels die nu gelden te herzien.

Veldman houdt zich grosso modo aan het drietapsmodel van Jurgen Nieuwkoop: prioritering, inventarisering en sanering.

Inventarisatie is cruciaal, de uitgangspunten moeten echter verschuiven van technische naar historische termen.

Vanaf circa 1800 zijn archieven gevormd die goed bruikbare bronnen vormen. Een belangrijk datum

vormt het Koninklijk Besluit van 1824. Voor 1824 zijn de tekeningen uitermate schaars. De Hinderwet documenten vormen hier een zeer belangrijke bron, zo niet de belangrijkste. De betrouwbaarheid is vrij goed.

De werkwijze van Veldman is hoofdzakelijk toegesneden op het gebruik van gemeentelijke archieven en verdeeld in 6 fasen.

Bij het zoeken naar documenten moet de onderzoeker vaak op het spoor komen van verstopt materiaal (zoals Hinderwet documenten bij ingaande en uitgaande stukken). Belangrijk zijn ook de lijsten die vaak door lokale historici zijn opgesteld om adresconcordanties te achterhalen. Vanaf 1832 biedt het kadaster uitkomst, zij het dat hiermee voorzichtig moet worden omgesprongen vanwege de hoog oplopende kosten. De Handelsregisters dossiers (vanaf 1920) zijn over het algemeen goed bewaard, maar de gegevens kunnen soms bedrieglijk zijn (niet goed bijgehouden gegevens, adressen die geen productie-adressen blijken te zijn enz.)

Hoe belangrijk historisch onderzoek kan zijn blijkt uit te haastig uitgevoerde onderzoeken, waarbij o.a. door gebrekkige kennis van de geschiedenis van de techniek verkeerde premissen worden gehanteerd. Zo is bijvoorbeeld een geval bekend waar een ingenieursbureau meende dat bedrijven van vóór

36 NET WERK

424-425

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

1945 chemisch-technisch niet interessant zouden zijn en waar men elementaire vragen omtrent vorming en bijhouding van archieven niet heeft gesteld.

Maar zelfs als alle historische spelregels correct zijn gehanteerd, blijft de berg van dossiers, ook na prioritering, enorm en zijn de interpretatieproblemen noch volop aanwezig. De historicus ziet zich geconfronteerd met onnauwkeurige gegevens doordat de inschrijvingsplicht niet sluitend was, er slechte controle was op die plicht, er sommige producten in licentie werden vervaardigd of doorverkocht zonder inschrijvingsplicht (zoals bij benzinstations). Wanneer verificaties mogelijk zijn, blijkt dat veel bedrijven niet voorkomen in de Hinderwetdossiers. Verouderde adressen vormen soms 30 tot 50% van de oogst doordat adressenlijsten niet werden bijgehouden en geschoond. Dat wil niet zeggen dat inventarisaties die tot nu toe zijn uitgevoerd waardeloos zijn. Wel moet er zorgvuldig gekeken worden naar veel meer factoren dan tot nu toe, naar de schaal en de periode waarin bepaalde typen van bedrijf gefunctioneerd hebben moet gestreefd worden naar een gedifferentieerder overzicht. Bij het verfijnen van het vooronderzoek, maar ook bij de beslissing of er daadwerkelijk gesaneerd moet worden lijkt voor historici een belangrijke

taak te zijn weggelegd. Wel moet het werk van de historicus gevoed worden met informatie die specifiek is voor een bepaalde lokatie (zoals bodemkundige en hydrologische gegevens), informatie over het type risico's verbonden met het gebruik van een bepaald proces en over de mogelijke gevolgen van elke soort calamiteit. Steeds opnieuw blijken kenners van de huidige werkwijzen van een branche zich niet bewust te zijn van wat zich in vroegere tijden afspeelde. Terwijl soms al het goed doorlezen van gedenkboeken op het spoor brengt van mogelijke bronnen van vervuiling.

Bij de discussie kwamen veel vragen op. Om te beginnen hoe veel historici emplooi zouden kunnen vinden in deze nieuwe vorm van toegepast historisch onderzoek. Op korte termijn zag Veldman wel zo'n 100 historici aan het werk als er gepoogd zou worden binnen 5 jaar tot een redelijke selectie te komen. Op dit moment worden historici echter nog te laat en reactief ingezet, wanneer een juridische bewijslast in het geding is. Bij bestaande terreinen is er nog niet al te veel aandacht geschonken aan de opeenvolging van verschillende vormen van bedrijvigheid op één terrein. De vraag naar historisch onderzoek is sterk afhankelijk van de politieke situatie, zowel op lokaal als op nationaal niveau. In de toekomst zou het kunnen zijn dat de eigenaren in

verband met juridische verplichtingen vaker een beroep zullen moeten doen op de diensten van een historicus. De aandacht was tot nu toe overigens voornamelijk op de stedelijke gebieden gericht, terwijl door het storten van stadsvuil in landelijke gebieden (al in vroegere perioden) veel vervuilde grond is komen te liggen buiten de bebouwde kom. Tot nu toe komt men min of meer toevallig op het spoor van dergelijke gevallen. Met enig historisch onderzoek zou een beter beeld kunnen ontstaan van vroegere stortplaatsen, ontginningen met behulp van stadsvuil en dergelijke.

De crematiekwestie in België

Karel Velle, **Begraven of cremeren. De crematiekwestie in België**, (Gent: Stichting Mens en Cultuur Uitgeverij, 1992), ISBN 90-72931-28-9.

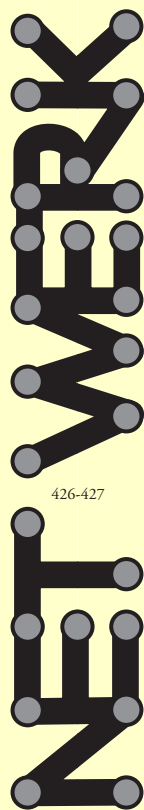
In België sterven elk jaar ongeveer 100.000 mensen. Bij elk van deze gevallen staat men voor de keuze: begraven of cremeren. Iets meer dan 80% kiest voor een begrafenis. Recente onderzoeken wijzen uit dat 18%, dus 1 op 5, bewust voor een crematie kiest. Aangenomen wordt dat de crematiegewoonte opgang maakt. Crematie is in België evenwel niet zonder slag of stoot aanvaard. Na een kijk op de crematiegebruiken in andere delen van

de wereld, schetst Karel Velle de geschiedenis van de crematiebeweging in België. Het accent valt op de periode 1870-1932: het thema komt namelijk omstreeks 1870 voor het eerst in wetenschappelijke kringen ter sprake, terwijl op 21 maart 1932 een wet werd aangenomen die crematie toeliet.

De auteur gaat dieper in op de argumentatie van de voor- en tegenstanders van de lijkverbranding. Voor de voorstanders, doorgaans van vrijzinnige huize, was de lijkverbranding vooral een hygiënisch-esthetisch alternatief voor de teraardstelling. Volgens de tegenstanders, het katholieke blok, was het de bedoeling van de "lijkverbranders" het "geloof aan de verrijzenis des vleesches bij het christen volk te ondermijnen" en de ontchristelijking van de samenleving te bespoedigen. Het debat duurde een halve eeuw.

BF 450 + verzendkosten BF 80.-
België: Stichting Mens en Cultuur Uitgeverij
Groot-Brittanniëlaan 43, 9000 Gent tel (09-32)-(0)91-237065 fax (09-32)-(0)91-239738. Nederland: Uitgeverij SarToRius, Erik Satiestraat 1, 1323 SL Almere, tel 036-5363812 fax 036-5363816.

36

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

426-427

Signalement

In nummer 37 komt weer een thematische bibliografie, deze keer over klimaatgeschiedenis.

Bolderman, R., **Afvalwater moet ooit weer drinkwater worden**, (Woerden: Vereniging van Producenten van Betonleidingsystemen VPB, 1992).

'Honderd jaar eetwarencontrole, de apotheker... en de anderen/ Un siècle de contrôle des denrées alimentaires, le pharmacien... et les autres', Deelstra, H. en A. Noirfalise, (eds.), **Bijvoegsel bij het Apothekersblad/ Supplément aux Annales Pharmaceutiques Belges**, (Brussel 1991), 84 blz.

Kruize, R., '65 jaar rioolwaterzuivering in Amsterdam-west', **H₂O**, jrg. 26 (1993) 6, pp. 142-147.

Lambooj, H., **Een eeuw schippen. De omstreden kanalisatie van West Friesland**, (Pirola, 1991), ISBN 90-6455-122-7, 159 blz.

MacKenzie, J. M., **The Empire of Nature: hunting, conservation and British Imperialism**, (Manchester/New York: Manchester University Press, 1988).

Noort, J. v. d., **Licht op het GEB. Geschiedenis van het Gemeente-Energiebedrijf Rotterdam**, (Rotterdam: Jan van den Noort, 1993) Historische Publicaties Roterodamum, Grote Reeks, nr. 48, ISBN 90-801167-1-8, 170 blz. Fl. 35.- Distributie: Jan

van den Noort, Sint Mariastraat 144a, 3014 SR Rotterdam (010-4366014).

Rigter, H. en R. B. M. Rigter, 'Volksgezondheid: een assepoester in de Nederlandse politiek. Een analyse toegespitst op de sociaal-democratie', **Gewina**, jrg. 16 (1993) 1, pp. 1-17.

Schweizer, K., 'Een wasprogramma van een week. Nat en zwaar werk', **Alledaagse dingen. Tijdschrift over volkscultuur in Nederland**, jrg. 2 (1993) 1, pp. 2-11.

Thissen, P. H. M., **Heideontginning en modernisering. In het bijzonder in drie Brabantse gemeenten 1850-1940**, (Utrecht: Stichting Matrij, 1993), ISBN 90-5345-027, 331 blz. Fl 49,95.

Paul Thissen promoveerde op 11 maart j.l. aan de KUN (beleidswetenschappen) en heeft in het verleden zijn onderzoek tijdens een Net Werk bijeenkomst toegelicht.

Tellegen, E. en M. Wolsink, (red.), **Milieu en samenleving. Een sociologische inleiding**, (Leiden/Antwerpen: Stenvert Kroese, 1992) Serie Grondbeginselen der Sociologie., ISBN 90-207-2090-2, 244 blz. f 49,50.

Takken, W., W. B. Snellen, J. P. Verhave e. a., **Environmental measures for malaria control in Indonesia. A historical review on species sanitation**, (Wageningen: PUDOC, 1991), ISBN 90-6754-186-9, 184 blz.

Toorn, W. v. e. a. , **Landschap als geheugen. Opstellen tegen de dijkverzwaring**, (Amsterdam: Uitgeverij Cadans, 1993), ISBN 90-5132-022-1. f 29,50.

"In landschap als geheugen wordt het probleem van het rivierenlandschap vanuit een groot aantal verschillende standpunten belicht, gedeeltelijk door tegenstanders van het eerste uur als de NRC-journalist Max Paumen, schilder Willem den Ouden, dichter Willem van Toorn en landschapsdeskundige Jan Bervaes.

Bijdragen van Pieter Bol, Huub Goudriaan, Aart Kusters, Abele Reitsma, Marc Chavannes, Auke Bijlsma en Frans Klijn geven een inzicht in het belang van het rivierengebied. Wie weet kunnen ze ook nog wat kamerleden en lokaal bestuurders tot andere gedachten brengen." Veen, G. A. van, **Bodemsanering en kostenverhaal. De aansprakelijkheid voor bodemverontreiniging in Nederland en Duitsland**, (Deventer [etc]: Kluwer, 1992). ISBN 90-271-3621-1 f 40.- (bekroond met Kluwer's Post-Scriptum)

Spiegel Historiae

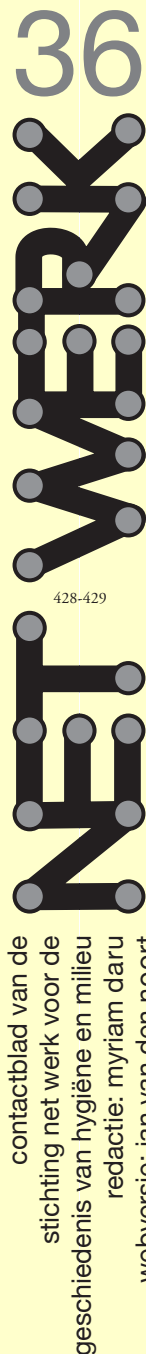
In de zomer van 1993 zal een themanummer van Spiegel Historiae met milieuhistorische artikelen verschijnen. De volgende onderwerpen zullen hierin aan bod komen: rook-

overlast door veenbranden (18e-20e eeuw); verontreiniging door chemische industrie (19e eeuw); bodemvervuiling door bedrijven (19e en 20e eeuw); problemen van stedelijke hygiëne in Nederland (19e en 20e eeuw) en België (16e-18e eeuw); onderzoek naar waterverontreiniging in Nederland in de eerste helft van de 20e eeuw; drink- en afvalwater in Overijssel (1870-1970).

Symposium Clive Ponting

Na aanleiding van het boek van Clive Ponting 'Een groene geschiedenis van de wereld' zal in de laatste week van oktober 1993 in Groningen een studiebijeenkomst plaatsvinden. Als inleider zullen optreden:
drs. J.J. Boersema (vooral ethisch-religieuze in filosofische aspecten)
prof. dr. S. Bottema (vooral over vroege landbouwculturen)
dr. C. van der Meer (vooral over ontwikkelingseconomie, kolonialisme)
dr. H. van Zon (vooral milieuhistorische en algemeen historische elementen)

De auteur is gevraagd om de conferentie bij te wonen en een lezing ter afsluiting te verzorgen. Het symposium is uitsluitend bestemd voor hen die op (één van) de in het boek

behandelde terreinen thuis zijn. Het aantal deelnemers zal tot circa dertig worden beperkt om een zo groot en intens mogelijke overdracht van informatie te bewerkstelligen. Nadere inlichtingen bij: Henk van Zon, Markeweg 8, 9307 PC Steenberg (Dr.) tel. 050-635950/05928-56337

Congres Behoud van industrieel erfgoed: milieuaspecten, arbeids-hygiëne, arbeidsveiligheid

De Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie VVIA organiseert op 15-16 oktober 1993 een internationaal werkcongres over milieuproblematiek en industriële archeologie te Oostende, in het kader van "Conservare '93", het Europese forum voor het erfgoed. Deelnamekosten: BFRs 4500 (inclusief toegang tot "Conservare '93") Informatie: VVIA, Postbus 30, B-9000 Gent Tel. 56-359102

Bij de neus genomen

Bij de neus genomen: populair-wetenschappelijke doe-tentoonstelling over 'geur'. De tentoonstelling is helaas bij het verschijnen van dit nummer niet meer te bezichtigen. Ter informatie zij hier toch vermeld

dat zij plaatsvond in Museum Willem van Haren, Heereveen Van Harensdijk 50-52 (t/m 16 mei)

In het volgende nummer

Vorig nummer en dit nummer stonden in het teken van de koppeling van historisch onderzoek en milieubeleid. Hierin kregen actuele berichten de voorrang. In het volgende nummer gaat de aandacht naar fundamentele vraagstukken: ideeëngeschiedenis, grondslagendiscussie, lange termijn geschiedenis (in het bijzonder geschiedenis van het klimaat).

37

NET WERK

430-431

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Nederlands onderzoek

Sinds het overzicht van Nederlands en Nederlandstalig onderzoek op het gebied van de geschiedenis van hygiëne en milieu dat wij in 1991 publiceerden wekt milieugeschiedenis steeds meer belangstelling. Het juni-themanummer van Spiegel Historiae laat zien dat een nieuwe fase is aangebroken in de richting van een popularisering van de milieugeschiedenis. Spiegel Historiae heeft zich overigens al jaren geleden op dit terrein begeven, maar lang bleef het bij dat éne incidentele artikel. In het volgende nummer van Net Werk komt dan ook meer aandacht voor Nederlandse ontwikkelingen. Bij dit nummer gaat een enquête uit. Waarschijnlijk de zoveelste die in uw brievenbus glijdt. Maar neem toch even de tijd om die in te vullen: er is nog nergens een goed overzicht van Nederlands en Nederlandstalig milieu- en hygiënehistorisch onderzoek: samen kunnen we dit tot stand brengen en dan hebben we een unieke publikatie. Alvast dank aan de respondenten. Myriam Daru

Najaarsbijeenkomst Net Werk

Milieugeschiedenis en derde wereld

Drie verschillende continenten, vier sprekers op 19 november in Utrecht.

De studiedag wordt in samenwerking met de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis georganiseerd. Arij Ouweneel (CEDLA) spreekt over Mexico in de 18e eeuw, Roy van der Drift over mangrove rijstteelt in Guinee Bissau. Het middagprogramma staat in het teken van Indonesische milieugeschiedenis, met de lezingen van twee medewerkers van het Koninklijk Instituut voor Taal- Land- en Volkenkunde, Bernice de Jong Boers over de gevolgen van de uitbar-

sting van de vulkaan Tambora in 1815 en David Henley over de invoering van Amerikaanse gewassen in Sulawesi tussen 1550 en 1850.

Meer over de studiedag in het volgende nummer van Net Werk.

Het Euro-CLIMHIST project

Wetenschappers uit 17 landen hebben ongeveer 130000 klimatologische gegevens over de kleine ijstijd (ca. 300 jaar geleden) opgegeven aan het Euro-CLIMHIST centrum te Bern. Deze gegevens zijn verwerkt in reeksen en in 640 weerkaarten. Sommige van die gegevens zijn al eerder gepubliceerd, andere zijn moeizaam uit allerlei bron-

nen geanalyseerd. Een voorbeeld van een bekende reeks observaties wordt bewaard in de Bibliothèque Nationale te Parijs. Het gaat om het werk van Louis Morin, tussen februari 1665 en juli 1713. Dergelijke systematisch opgetekende observaties zijn zeldzaam maar niet uniek. Zo hebben diverse leden van het geslacht Kirch als sterrenkundigen dagelijks gegevens opgetekend in Leipzig, Guben en Berlijn tussen

1
2

1677 en 1774. Verder worden allerlei bronnen geraadpleegd, zoals logboeken, oorlogsdagboeken of de aantekeningen van de beheerders van grote landgoederen. Waar geen opgetekende gegevens ter beschikking staan, moet men terugvallen op de analyse van jaarringen van bomen. Bij een conferentie in Bern op 3-5 september komen de participerende wetenschappers bij elkaar. Zij hebben gecodeerde gegevens aangeleverd die zowel in de oorspronkelijke taal als in het Engels verwerkt zijn. De deelnemers kunnen controleren of hun gegevens correct zijn verwerkt. Het Euro-CLIMHIST project wordt door de nationale Zwitserse organisatie voor onderzoek gedragen en vindt plaats aan de Universiteit van Bern. Het maakt deel uit van een Europees onderzoeksprogramma van de ESF. De bedoeling is de bevordering van internationale samenwerking voor sleutelprojek-

ten. Het uiteindelijke doel van het overkoepelende klimaatproject is de lange termijn studie van weermodellen met een voorspellende waarde. De periode 1675-1715 is gekozen als een toetsperiode. (deze samenvatting is gebaseerd op de presentatie van Christian Pfister in Environmental History Newsletter 4, 1993)

Klimaat en geschiedenis: een bibliografische verkenning

Deze verkenning is mede tot stand gekomen door bijdragen van J.A.J. Vervloet en Joke Jongejan.

Climate since A.D. 1500

Bradley, R. S. en P. D. Jones (ed.), **Climate since A.D. 1500**, (London/New-York: Routledge, 1992), ISBN 0-415-07593-9. £ 85.

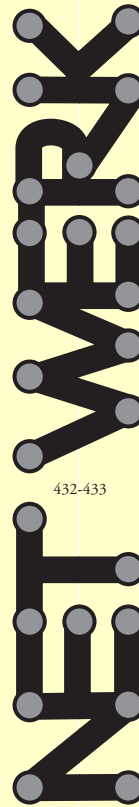
Het boek van Bradley en Jones bevat een aantal interessante paleoklimatologische bijdragen:

Bradley, R. S. en P. D. Jones, 'Climatic variations in the longest instrumental records', pp. 246-268.

---, 'Climatic variation over the last 500 years', pp. 649-665.

---, 'Records of explosive volcanic eruptions over the last 500 years', pp. 606-622.

37

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Briffa, K. R. en F. H. Schweingruber, 'Recent dendroclimatic evidence of northern and central european summer temperatures', pp. 366-392.

Camuffo, D. en S. Enzi, 'Reconstructing the climate of northern Italy from archive sources', pp. 143-170.

Pfister, C., 'Monthly temperature and precipitation in Central Europe 1525-1979: quantifying documentary evidence on weather and its effects', pp. 118-142.

Ogilvie, A. E. J., 'Documentary evidence for changes in the climate of Iceland, AD 1500 to 1800', pp. 92-117.

Serre-Bachet, F., J. Guiot en L. Tessier, 'Dendroclimatic evidence from southwestern Europe and northwestern Africa', pp. 349-365.

Landscape-ecological impact of climatic change

Boer, M. M. en R. S. de Groot (red.), **Landscape-ecological impact of climatic change**, Lunteren 3-7 december 1989 (Amsterdam [etc.]: IOS Press, 1990). Met daarin o.a.:

Birks, H. J. B., 'Changes in vegetation and climate during the holocene of Europe', pp. 133-158.

Falkenmark, M., 'Hydrological shifts as parts of landscape-ecological impact of climatic change', pp. 194-217.

Selectieve bibliografie klimaat en geschiedenis

Aaby, B., 'Cyclic climatic variations in climate over the past 5500 year reflected in raised bogs', **Nature**, jrg. 263 (1976, september 23) 5575, pp. 281-284.

Bohnke, S. J. P., **Palaeohydrological changes in the Netherlands during the last 13000 years**. Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam (Amsterdam: 1991).

Bradley, R. (red.), **Global changes of the past**, (Boulder, CO: University Corporation for Atmospheric Research. Office for Interdisciplinary Earth Studies. Global Change Institute, 1991), vi, 514 blz. \$ 38.00.

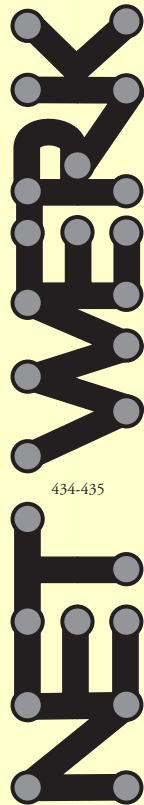
Buisman, J., **Bar en boos. Zeven eeuwen winterweer in de Lage Landen**, (Baarn: 1984).

Camuffo, D., 'Freezing of the Venetian lagoon since the 9th century A.D. in comparison to the climate of Western Europe and England', **Climatic change**, jrg. 10 (1987), pp. 43-66.

Camuffo, D., 'A meteorological anomaly in Palestine 33 centuries ago: how did the sun stop?', **Applied Climatology**, jrg. 41 (1990), pp. 81-85.

Camuffo, D., 'Acid rain and deterioration of monuments: how old is the phenomenon?', **Athmospheric Environment**, jrg. 26 B (1992), pp. 241-247.

- Camuffo, D. en S. Enzi, 'Locust invasion and climatic factors from the Middle Ages to 1800', **Theoretical and Applied Climatology**, jrg. 43 (1991), pp. 43-73.
- Crowley, T. J. en T. J. North, **Paleoclimatology**, (Oxford [etc.]: Oxford University Press, 1991) Oxford monographs on geology and geophysics, nr. 18, ISBN 0-19-503963-7, 339 blz.
- Desaive, J., J. Goubert, E. Le Roy Ladurie e. a., **Médecins, climat et épidémies à la fin du XVI-IIe siècle**, (Paris/'s-Gravenhage: Mouton, 1972).
- Dool, H. M. van, H. J. Krijen en C. J. E. Schuurmans, 'Average temperatures at De Bilt (Netherlands) 1634-1977', Gribbin, J. (ed.), **Climatic change**, (Cambridge [etc.]: Cambridge University Press, 1978), pp. 1-12.
- Flohn, H., **Das Problem der Klimaänderungen in Vergangenheit und Zukunft**, (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1988) WB-Forum, nr. 8, ISBN 3-534-80017-6, XVIII, 228 blz. DM 19,80.
- Friedman, R. M., **Appropriating the weather: Vilhelm Bjerknes and the construction of modern meteorology**, (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1989).
- Gribbin, J. (red.), **Climatic change**, (Cambridge [etc.]: Cambridge University Press, 1978).
- Hecht, A., (red.), **Paleoclimate analysis and modeling**, (Chichester: Wiley interscience, 1985), ISBN 0-471-86517-3, xiv, 445 blz.
- Heidinga, H. A., 'Toen het weer weer droog was. Een milieuramp in de 10e eeuw', **Natuur en techniek**, jrg. 59 (1985) 9, pp. 712-725.
- Huggett, R. J., **Climate, earth processes and earth history**, (Berlin [etc.]: Springer, 1991), ISBN 3-540-53419-9/0-387-53419-9, 281 blz.
- Jones, P. D. en T. M. L. Wigley, 'Die Erwärmung der Erde seit 1850', **Athmosphäre, Klima, Umwelt. Spektrum der Wissenschaft**, (1990), pp. 178-186.
- Karpe, H. J., D. Otten en S. C. Trinidad, **Climate and development: climatic change and variability and the resulting social, economic and technological implications**, (Berlin [etc.]: Springer, 1990), ISBN 3-540-51269-1/0-387-51269-1, 477 blz.
- Labrijn, A., **Het klimaat van Nederland in de laatste twee en een halve eeuw**, (Rijksuitgeverij: 's-Gravenhage, 1945) Mededelingen en verhandelingen. Koninklijk Nederlandsch Meteorologisch Instituut, nr. 49.
- Lamb, H. H., **The changing climate. Selected papers**, (London: Methuen, 1968).
- Lamb, H. H., **Climate, history and the modern world** (London: Methuen, 1982).
- Libby, E. M., **Past climates. Tree thermometers, commodities and people**, (Austin: University of Texas Press, 1993), 143 blz.
- Mannion, A. M., **Global environmental change: a natural and cultural environmental history**, (Harlow: Longman, 1991), ISBN 0-582-00351-2/0-470-21678-6, 404 blz.
- Pearson, R., **Climate and evolution**, (London: Academic Press, 1978), xi, 274 blz.
- Pfister, C., 'Current Research. Europe. European weather', **European Environmental Newsletter**, jrg. 4 (1992), pp.34-39.
- Rifkin, J., **Biosphere politics: a cultural odyssey from the middle ages to the new ages**, (New York: [Crown Publishers] Harper Collins, [1991] 1992), ISBN 0-06-250695-1 pb.
- Rotberg, R. I. en Rabb. T.K., **Climate and History**, (Princeton: Princeton University Press, 1981).
- Shackleton, N. J., R. G. West en D. Q. Bowen, **The past three million years: an evolution of climatic variability in the north atlantic region: a discussion**, (London: The Royal Society, 1988) Philosophical Transaction of the Royal Society of London. Biological Sciences, nr. 318, ISBN 0-85403-348-3/ISSN 0080-4622, 283 blz.
- Utterström, G., 'Climatic fluctuations and population problems in early modern history', in: Worster, D. (red.), **The ends of the earth. Perspectives on modern environmental history**, (Cambridge [etc.]: Cambridge University Press, 1988), pp. 39-79.
- Velle, K., 'Baron de Poederlé (1752-1813) en de meteorologie en geneeskunde in de late 18de eeuw', **Oostvlaamse Zanten**, jrg. LX (1985) 1, pp. 49-52.
- Wanner, H. en U. Siegenthaler, **Long and short term variability of climate**, (Berlin [etc.]: Springer, 1988) Lecture notes in earth sciences, nr. 16, ISBN 3-540-18843-6/0-387-18843-6, 175 blz.
- Wigley, T. M. L., M. J. Ingram en G. Farmer, **Climate and history: studies in past climates and their impact on Man**, (Cambridge: Cambridge University Press, 1981).
- World Climate Programme, Report of the meeting on archival survey for climate history, Paris 21-22 februari 1990** ([Genève]: World Meteorological Organization, 1990) 10 blz.

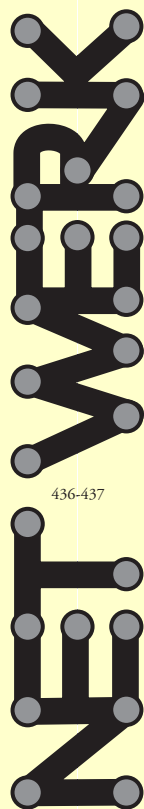

Signalementen

- Andersen, A. e.a., **Historische Umweltforschung. Wissenschaftliche Neuorientierung - Aktuelle Fragestellungen**, (Bergisch Gladbach, Thomas Morus Akademie Bensberg: 1992) ISBN 3-89198-041-8, met o.a. de volgende bijdragen:
Andersen, A., 'Der gesellschaftliche Umgang mit der Mensch-Natur-Beziehung im Industriezeitalter', pp. 27-57
Brüggemeier, F., 'Umweltgeschichte-warum, wozu, wie? Überlegungen zum Stellenwert einer neuen Disziplin', pp.9-26
Bolderman, R., 'Afvalwater moet ooit weer drinkwater worden', (Woerden: Vereniging van Producenten van Betonleidingsystemen VPB, 1992), 52 blz.
- Bontempe, V., 'Epidemie e società. La storiografia italiana dalla peste al colera', *Soc. Stor.*, jrg. 14 (1991), pp. 881-892.
- Calließ, J., J. Rösen en M. Striegnitz (red.), **Mensch und Umwelt in der Geschichte**, (Pfaffenweiler: 1992).
- Herrmann, B. en A. Budde (red.), **Natur und Geschichte. Naturwissenschaftliche und historische Beiträge zu einer ökologischen Grundbildung**, (Hannover: 1989).
- Kuzmiak, D. T., 'The American Environmental Movement', *Geogr. Journ.*, jrg. 157 (1991), pp. 265-278.

- Lindemann, C., 'Verbrennung oder Verwertung: Müll als Problem um die Wende von 19. zum 20. Jahrhundert', *Technikgeschichte*, jrg. 59 (1992) 2, pp. 91-107.
- MacKenzie, J. M., **The Empire of Nature: hunting, conservation and British Imperialism**, (Manchester/New York: Manchester University Press, 1988).
- Mitman, G., **The state of Nature: ecology, community and American social thought 1900-1950**, (Chicago: University of Chicago Press, 1992) Science and its conceptual foundations, xiv + 290 blz.
- Ommen, K. van, **Straatmeubilair Amsterdamse School 1911-1940**, (Amsterdam: Stadsuitgeverij Amsterdam, 1992), ISBN 90-5466-050-x. f 22,50.
- Poujol, T., **Le développement de l'assainissement par dépression**. Proefschrift. ENPC Paris Val-de-Marne (1990).
- Radkau, J., 'Unausdiskutiertes in der Umweltgeschichte', in: M. Hettling e. a. (red.), **Was ist Gesellschaftsgeschichte? Positionen, Themen, Analysen**, (München: 1991), pp. 44-58.
- Toorn, W. van e. a. , **Landschap als geheugen. Opstellen tegen de dijkverzwaring**, (Amsterdam: Uitgeverij Cadans, 1993), ISBN 90-5132-022-1. f 29,50.

37

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Geschiedenis van de techniek

- Lintsen, H. W. e. a. , (red.), **Gezondheid en openbare hygiëne. Waterstaat en infrastructuur. Papier druk en communicatie**, (Zutphen: Walburg Pers, 1993) Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890, deel 2, ISBN 90-6011-836-7.
- De volgende bijdragen aan dit boek worden in nummer 38 uitvoerig besproken.
- Houwaart, E. S., 'Hygiënische denken en doen', pp. 13-19,
---, 'Medische statistiek', pp. 19-46.
---, 'Professionalisering en staatsvorming', pp. 81-92.
- Woud, A. van der, 'De ruimtelijke orde', pp. 95-103.
- Zon, H. van, 'Openbare hygiëne', 47-80.
- Spiegel Historiae juni**
Spiegel Historiae, jrg. 28 (1993) 6 (wordt in nummer 38 uitvoerig besproken)
- Boer, D. E. de, 'Het getob van een tobbeerder. Bodemverontreiniging anno 1600', p. 241.
- Foorthuis, W. R., 'Het veenbranden: een milieuramp in de 19e eeuw', pp. 230-235.
- Heidinga, H. A., 'Een milieuramp in de 10de eeuw', p. 257.
- Homburg, E., 'De eerste acties tegen chemische fabrieken omstreeks 1850', pp. 263-268.

- Louwe Kooijmans, L.P. 'De prehistorische mens en zijn natuur', pp. 229.
- Nieuwkoop, J., 'Bodemverontreiniging op voormalige bedrijfsterreinen', pp. 236-240.
- Noort, J. van der, 'Een quaestie van geloof. Vuil en stank in Rotterdam', pp. 242-247.
- Poullussen, P., 'Alles heeft een prijs. Het stedelijk leefmilieu in de zuidelijke Nederlanden (1500-1800)', pp. 224-228.
- Romein, P. A., 'De Nederlandsche Vereeniging tegen water- bodem- en luchtverontreiniging', pp. 258-262.
- Slijkhuis, H., 'De drink- en afvalwaterproblematiek in Overijssel', pp. 253-256.

Indonesische milieugeschiedenis

- EDEN(Ecology, Demography and Economy in Nusantara) heeft kort geleden het eerste nummer van **Indonesian Environmental Newsletter** laten verschijnen. Redacteurs zijn Luc Nagtegaal en David Henley. Meer aandacht hiervoor in nummer 38.
- Voor informatie: KITLV, postbus 9515 2300 RA Leiden. Tel. 071-272638 Fax 071-272638

Ideeëngeschiedenis van het Amerikaanse milieudenken Verslag van een seminar

In de Amerikaanse traditie van natuur- en milieubescherming zijn drie elementaire denkwijzen te onderscheiden: romantisch estheticisme, utilitarisme en ecologisch denken. Deze voor lezers van Net Werk niet onbekende denkwijzen stonden centraal tijdens een seminar over Amerikaanse geschiedenis in de zomer van '92 aan de Miami University in Oxford, Ohio. De Miami -indianen leefden vroeger in dit gebied ten noorden van Cincinnati, vandaar de naam. Het seminar werd georganiseerd door de National Endowment for the Humanities, een fonds dat docenten uit het voortgezet onderwijs in staat stelt tijdens de schoolvakantie (!) hun kennis van de Amerikaanse letteren en geschiedenis bij te spijkeren. De deelnemers waren afkomstig uit alle delen van de VS. Via de Amerikaanse ambassade konden ook buitenlanders solliciteren naar een plaats. Een geschiedenisdocente uit de Filippijnen en ondergetekende werden langs deze weg toegevoegd aan de groep die, tekenend voor de uitstekende sfeer, gaandeweg de naam 'Ecogang' kreeg. Onder leiding van de landbouwhistoricus Jack Kirby werden tijdens het seminar teksten bestudeerd van

Henry David Thoreau, John Wesley Powell en Aldo Leopold. Als achtergrondliteratuur daarbij fungeerden voornamelijk werken van Donald Worster. Hieronder volgt een kort verslag van de inhoud van het seminar.

In 1864 publiceert Thoreau de verslagen van zijn reizen naar Maine Woods in het uiterste noorden van de VS. In dit werk komt Thoreau naar voren als een exponent van het romantisch estheticisme. Hij bewondert de 'wildernis' van Maine, zonder daarbij te vervallen in overdreven 'Schwärmerei'. Het zuiver op de exploitatie van de natuur gerichte menselijk handelen stelt hij aan de kaak. Hij gruwet bij de gedachte dat de statige naaldbomen uit de noordelijke wouden enkel dienen om gedecimeerd te worden tot luciferhoutjes.

Thoreau's verwachting dat eens de uitgestrekte wildernis van Maine volledig dienstbaar gemaakt zal zijn aan economische belangen, brengt hem ertoe te pleiten voor een 'nationaal reservaat'. Zo kan althans een deel van de ruige schoonheid en de bijzondere fauna en flora van dit gebied bewaard blijven. Ondanks zijn bewondering voor de wildernis zag Thoreau Maine toch niet als een oord om lang te vertoeven. Hij gaf de voorkeur aan het gecultiveerde maar toch gevarieerde landschap rond zijn woonplaats Concord, Massachusetts.

37 NET WERK

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

438-439

Thoreau

Thoreau is niet de eerste die pleit voor nationale parken. Die 'eer' komt toe aan de schilder George Catlin, minder bekend dan de schrijvers Thoreau of John Muir. Catlin reist in de jaren '30 van de vorige eeuw naar het westen van de VS om de indianen te bestuderen en te schilderen. Op een van zijn reizen komt Catlin ter ore dat een groep Sioux veertienhonderd bizontongen leverde in ruil voor whisky. Geheel tegen de indiaanse gewoonte in, om alles van de bizon te gebruiken, werden de beesten alleen gedood voor de tongen. Hun kadavers bleven achter op de prairie. Het voorval versterkt zijn vrees voor het uitroeien van de bizon en daarmee ook van de indianen die ervan afhankelijk zijn. Catlin stelt al in 1832 voor om national parken te stichten "containing man and beast, in all the wild freshness of their nature's beauty."

Powell

John Wesley Powell, een éenarmige veteraan uit de burgeroorlog, publiceert in 1878 zijn Report on the Lands of the Arid Regions of the United States. In dit regeringsrapport beschrijft Powell hoe deze gebieden, zich uitstrekkend van halverwege de Great Plains tot over de Rocky Mountains in Californië, het best gekoloniseerd kunnen worden. Het is opmerkelijk dat hij zich

daarbij laat leiden door de gedachte dat de natuurlijke omstandigheden bepaalde grenzen stellen aan het menselijk handelen. Powell komt tot de slotsom dat alleen extensieve veeteelt en kleinschalige irrigatie op de lange duur verantwoord zijn. De bedrijven zouden minstens 2560 acres moeten omvatten (ca. 1000 ha).

De visie van Powell, een soort 'duurzame ontwikkeling' avant la lettre, wordt hem door de regering niet in dank afgenomen. Het zou immers betekenen dat het gebied nooit door veel 'settlers' bevolkt zou kunnen worden. Bovendien is de visie in strijd met de 'Homestead Act' waarin was bepaald dat wie zich vestigde op 160 acres (64 ha) en de grond in cultuur bracht, zich na vijf jaar eigenaar mocht noemen. Volgens Powell is er in het gebied echter niet voldoende neerslag om dergelijke kleine akkerbouwbedrijven in stand te houden. Onder het motto 'rain will follow the plough' gaat het droge gebied uiteindelijk toch onder de ploeg. Daarmee wordt een ontwikkeling in gang gezet die zou leiden tot de 'Dust Bowl' van de jaren dertig van deze eeuw.

Leopold

De figuur van Aldo Leopold markeert een ontwikkeling van utilitair naar ecologisch denken. In Game Management uit 1933, een inter-

nationaal bekend handboek over wildbeheer, stelt hij in een van de eerste zinnen dat "wild geogst kan worden als een gewas". Wildbeheer is er in Leopolds ogen dan ook op gericht om zoveel mogelijk wild te 'produceren' voor de jacht. In dit kader passen dan ook beschermende maatregelen om overbejaging te voorkomen.

In A Sand County Almanac (1949), een verzameling ecologische essays, heeft Leopold zich ver verwijderd van zijn eerdere utilitaire opvattingen. Hij beschrijft op gevoelvolle wijze de samenhang in de natuur. Een van de meest typerende stukken is Thinking like a mountain, waarin hij beschrijft hoe het uitroeien van wolven om de wildstand te vergroten, grote schade toebrengt aan de vegetatie van de berg. Bomen en struiken vallen ten prooi aan het toenemend aantal herten en deze vallen uiteindelijk ten prooi aan de aantasting van de vegetatie. In Leopolds ogen moet inzicht in de ecologische samenhangen mede richtinggevend zijn voor het menselijk handelen. In het essay The Land Ethic stelt hij dat ethiek niet alleen betrekking moet hebben op intermenselijke relaties, maar ook op de relaties tussen mens en milieu. Een dergelijke ethiek moet doortrokken zijn van het besef dat mensen niet meer, maar ook niet minder zijn dan leden van de 'biotische gemeenschap'. Een dergelijk besef

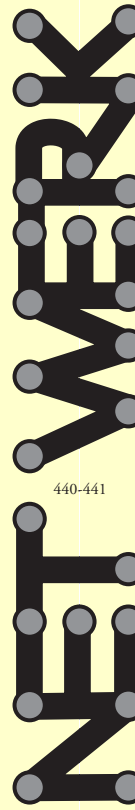
moet ertoe leiden dat menselijk handelen ecologisch, economisch en esthetisch verantwoord is. Daarmee heeft Leopold het spanningsveld aangegeven tussen de drie e's, echter zonder aan te geven hoe de spanningen tussen deze drie componenten in concrete gevallen op te lossen zijn.

Leopold's werk heeft in de jaren zestig invloed gehad op het milieubesef in de Amerikaanse samenleving en is nog steeds redelijk populair.

Amerikaanse zwaartepunten

Tijdens het seminar werd slechts terzijde aandacht besteed aan andere aspecten van de Amerikaanse milieugeschiedenis. Opvallend in de geschiedschrijving is het nagenoeg ontbreken van het onderwerp milieuvervuiling, even afgezien van het nijvere gewroet van 'garbage archeologists' in het vuilnis van de welvaartsstaat. Enkele belangrijke trefwoorden in de Amerikaanse geschiedschrijving over mens en milieu zijn: grondgebruik en daaraan gerelateerde problemen als verzilting door irrigatie en winderosie door ontginning van de prairie; transformatie van het landschap door de Europese kolonisten; geschiedenis van de 'conservation-movement' die zich zowel op natuur- als op milieubescherming richtte en al onder Teddy Roosevelt gehoor kreeg in de hoogste politieke kringen; 'environmental ethic',

37

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

geschiedenis van westerse ideeën over de relatie tussen mens en natuur; de betekenis van 'wildernis' in de Amerikaanse cultuur; en 'native americans' en hun milieu.

Een overzicht van enkele belangrijke werken volgt hierna. Een goede en erg leeswaardige bloemlezing van Amerikaans milieubewustzijn tussen 1830 en nu is het boek van Roderick Nash **American Environmentalism**. Het bevat bovendien een goede bibliografie. Ook kan ik het al wat oudere **Nature's Economy** van Donald Worster aanbevelen.

De milieuhistorici in de VS beschikken over een eigen tijdschrift: **Environmental History Review**.

Teksten van het seminar:

Henry David Thoreau, **The Maine Woods, Harmondsworth** 1988 (oorspronkelijk 1864)

John Wesley Powell, **Report on the Lands of the Arid Regions of the United States**, Washington DC 1878

Aldo Leopold, **Game Management**, The University of Wisconsin Press 1986 (oorspr. York 1933)

Aldo Leopold, **A Sand County Almanac. And Sketches Here and There**, Oxford University Press (oorspr. 1949)

Wie meer informatie wil kan contact opnemen met Martin Bosch. tel. 'savonds: 080-776607
Tel. werk: Stichting Milieu Educatie: 030-802444

De toekomst van Historische Ecologie

Prof. Zonneveld: "Een nieuwe wetenschap steekt zijn nek uit"

Op 11 mei j.l. vond in Ede het symposium "De toekomst van historische ecologie" plaats. Onderzoekers, beheerders en beleidsmakers discussieerden over de rol die historische ecologie kan spelen voor de oplossing van problemen die zich voordoen bij natuurbeheer, natuurontwikkeling en landschapsplanning. Het symposium werd georganiseerd door de Werkgroep Historische Ecologie in samenwerking met de Raad voor het Milieu- en Natuuronderzoek (RMNO).

Nieuwe natuur en historische referenties

De dagvoorzitter, *Prof. dr. ir. I.S. Zonneveld* ging bij de opening van het symposium in op de plaats van de historische ecologie in het brede veld van geografische en biologische wetenschappen. Hij constateerde een grote behoefte aan historisch-ecologische referentiebeelden. Dat heeft gemaakt dat de historische ecologie zich, als jonge tak van wetenschap, al direct tot toegepaste wetenschap ontwikkelt. De historische ecologie is hierdoor volgens Prof. Zonneveld duidelijk toekomst gericht. Maar, zo waarschuwde hij, het is niet zo dat historisch-ecologisch onderzoek er toe kan bijdra-

gen dat met natuurontwikkeling “oernatuur” wordt terug verkregen. Onomkeerbare veranderingen in bodem en hydrologie maken dat zich een geheel nieuwe natuur zal ontwikkelen. Historische gegevens kunnen echter wel helpen referenties te scheppen die het mogelijk maken zinnige voorspellingen te doen over de wijze waarop die nieuwe natuur zich zal ontwikkelen. Prof. Zonneveld opende hiermee deze, volgens hem historische dag: “een nieuwe wetenschap steekt zijn nek uit”.

Werkgroep

Onderzoekers en beleidsmakers die zich bezig houden met deze nieuwe wetenschap hebben zich sinds twee jaar georganiseerd in een Werkgroep Historische Ecologie. De werkgroep is ontstaan door initiatieven vanuit de Werkgemeenschap Landschapsecologisch Onderzoek (WLO). De voorzitter van de werkgroep *drs. R. During*, lichtte toe dat dit initiatief vooral werd aangewakkerd door de grote behoefte aan historisch-ecologische gegevens die uit veel overheidsnota's spreekt. Het doel van de werkgroep is te bevorderen dat historisch-ecologische informatie wordt toegepast in beheer en beleid. Daarnaast wil de werkgroep dienen als platform voor onderzoekers die zich bezighouden met onderzoek op dit terrein. De werkgroep wil haar doelen bereiken

door nieuw onderzoek te stimuleren, publikaties daarover te bevorderen en symposia te organiseren.

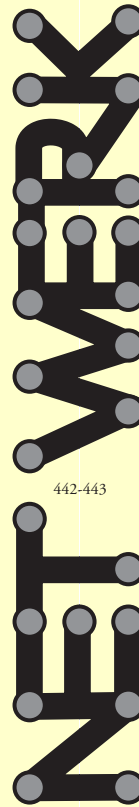
Duinen

De eerste drie sprekers gingen in op inhoudelijke aspecten van historische ecologie. Zo bleken de sporen van het historisch gebruik van de Amsterdamse Waterleiding Duinen in het huidige landschap nog duidelijk herkenbaar. Het duingebied is niet te begrijpen zonder inzicht in de historie ervan. *Dr. G. Baeyens* (Amsterdamse Gemeentewaterleidingen vestiging Leiduin) maakte duidelijk dat het beheer van de duinen kon worden geoptimaliseerd dankzij historisch-ecologisch onderzoek. Vooral in de randen van het duingebied wordt nu bewust gekozen voor een beheer dat aansluit bij de cultuurhistorie van het gebied. Zo is plaatselijk het hakhoutbeheer hervat en wordt de specifieke begroeiing van het “zeedorpenlandschap” tegen overwoekering met duindoornstruweel, door begrazing met runderen, beschermd.

Rivierengebied

Reconstructies van het rivierengebied, zo bleek uit de bijdrage van *drs. H. Middelhoop* (Rijksuniversiteit Utrecht), geven inzicht in het functioneren daarvan in het verleden. Ze zijn echter niet direct bruikbaar als streefbeeld voor natuurontwikkeling. Rivieren waren

37

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

442-443

immers in het verleden niet ingebed door kribben en dijken, maar hadden een vrije loop. Wel kan, door het bestuderen van series historische kaarten, de ontwikkeling van uiterwaarden, van zandbankje tot complete uiterwaard, worden gevolgd. Uit het onderzoek bleek ondermeer dat nevengeulen in het verleden bepaald niet de rol speelden die er thans bij natuurontwikkelingsprojecten aan wordt toebedacht. In de plannen worden nevengeulen gepresenteerd als permanent aanwezig elementen. De nevengeulen vormden in het verleden echter zeer dynamische systemen die na hun ontstaan weer in hoog tempo dicht slibden.

Weg van het statisch beeld

De intensiteit van menselijke activiteiten die in het verleden een rol speelden bij veranderingen in het landschap is lange tijd onderschat. Volgens *dr. J. Bieleman* (Landbouwwuniversiteit Wageningen) is lange tijd te veel uitgegaan van de Topographisch Militaire Kaart van 1850. Dit leidde tot een te statisch beeld van het historische landschap. Bovendien lag de aandacht te veel bij de patronen in dat historische landschap en te weinig bij de processen die als vormende kracht optraden. Die processen vertonen een golfbeweging van groei en stilstand of achteruitgang die de ontwikkelingen in het landschap van 1100

tot heden heeft bepaald. Zo heeft de expansie tussen 1100 en 1350 tot grote ontginningen geleid. In die periode vonden bijvoorbeeld de veenontginningen in Holland plaats, die daar onomkeerbare veranderingen in milieu en landschap veroorzaakten. Daarna volgde een periode van achteruitgang. De mate waarin dat gebeurde bleek echter weer sterk afhankelijk van de locaties opzichte van economische centra. Duidelijk bleek dat de rurale samenleving van vóór 1850 op een aanmerkelijk dynamischer wijze met het landschap omsprong dan lange tijd gedacht is.

Beheer

Gedurende het middagedeelte van het symposium werd ingegaan op de toepassingsmogelijkheden van historisch-ecologisch onderzoek. Volgens *H. Piek* (Natuurmonumenten) speelt de behoefte aan kennis uit het verleden al vanaf 1950 toen, vooral door Victor Westhoff, pleidooien werden gehouden voor het continueren van het historisch beheer waaruit de huidige natuurreservaten zijn ontstaan. Deze terreinen werden in het verleden gebruikt voor grondstoffenwinning. Zo werden er plaggen gestoken, vee geweid, gras gemaaid etc. De historische functie van de huidige natuurterreinen is te zien als een bron in een proces dat gekenmerkt kan worden als een “bron - put relatie”.

7
8

Bij het huidige natuurbeheer zou gestreefd moeten worden naar het optimaliseren van die bron-functie, waardoor de voedselarmoede van deze terreinen duurzaam in stand gehouden kan worden.

Beleid

Voor natuurontwikkeling hangt de rol die historisch-ecologisch onderzoek kan spelen af van de aard en vooral de schaal van de plannen. Door *S.R.J. Jansen* (IKC-NBLF) werd die rol geplaatst tegen de natuurdoeltypen die in het kader van het Natuurbeleidsplan zijn onderscheiden. Zo zijn er de "nagenoeg natuurlijke terreinen". Dit zijn gebieden waar natuurlijke processen ongestoord kunnen verlopen. Een belangrijke vraag voor historisch ecologen voor dit soort gebieden is: hoe zag dergelijke grootschalige natuur er in het verleden uit en lijkt dat op de natuur die zich thans spontaan zou ontwikkelen. Een andere strategie richt zich op "begeleide natuurlijke eenheden". Dit zijn gebieden waarin zonnig bepaalde processen nagebootst kunnen worden. Historisch-ecologisch onderzoek zou inzicht kunnen leveren in de processen die zorgden voor landschappelijke variatie. De laatste twee categorieën die worden onderscheiden zijn de half-natuurlijke terreinen, waar ecologische processen worden gemanipuleerd, en multifunctionele terreinen, waar

binnen harde randvoorwaarden bepaalde ecologische processen kunnen plaatsvinden. Historische bronnen zijn voor deze laatste twee vormen zeer geschikt om kennis te verwerven over de wijze waarop dit soort terreinen in het verleden werd beheerd. Een algemene opmerking was wel dat historische referenties geen doelen op zich mogen zijn, maar juist als inspiratiebron zouden moeten dienen.

Offensief

Dat er een sterke omslag heeft plaatsgevonden in het denken over natuur en landschap werd door de laatste spreker, *ir. P. Dauvellier* (VROM-RPD) geïllustreerd aan de hand van de actie van Natuurmonumenten waarbij natuurliefhebbers worden opgeroepen om grutto's te adopteren. De natuurbescherming is duidelijk van het behoud in het offensief. De overgang van natuurbeheer naar natuurontwikkeling kan gezien worden als een duidelijke uiting van dat offensief. Dit offensief wordt gestimuleerd door de landbouwkundige ontwikkelingen waardoor in het landelijk gebied het ruimte tekort wordt opgevolgd door een ruimte overschot. Er treedt hierdoor een omkering op in het gebruik van de ruimte: een omkering van ontginning in het verleden naar natuurontwikkeling in de toekomst; en een omkering van intensivering

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

37 NET WERK

444-445

door ruilverkaveling in het verleden naar extensivering in de toekomst. Dit zijn belangrijke aspecten voor de ruimtelijke kwaliteit waarbij de toekomstwaarde van het landelijk gebied centraal moet staan. Hoe dat ingevuld moet worden is nog onduidelijk. Wel is het mogelijk op een as van goed naar kwaad duidelijke normen voor milieukwaliteit aan te geven. Voor ruimtelijke kwaliteit zijn die er (nog) niet. Hier is wel duidelijk een verschuiving op gang van "laten" (natuur ontzien) naar "doen" (natuur ontwikkelen). Hoewel de aandacht van historisch-ecologen vooral bij processen ligt, gaf de laatste spreker met een citaat uit Zen en de kunst van het motoronderhoud van Robert. M. Pirsig op treffende wijze de plaats van de historische ecologie in het beleid voor natuur en landschap aan: Je kunt wel kijken waar je naar toegaat en waar je bent, maar dat is altijd zinloos, tot je een keer terugkijkt naar waar je was en er zich een heel patroon begint af te tekenen. Wanneer je nu voortaan uitgaat van dat patroon levert het soms misschien iets op.

Verslag: Joep Dirx
DLO-Staring Centrum,
Postbus 125,
6700 AC Wageningen

Komende nummers

Zoals aangekondigd zal het komend nummer meer aandacht besteden aan Nederlands onderzoek. Daarnaast komt het onderwerp Derde Wereld en milieugeschiedenis aan bod: met de Net Werk bijeenkomst in november is er gelegenheid om kennis te maken met sommige van de vele vraagstukken die onderzocht worden.

Het begrip risico verdient ook nader bekeken te worden: hoe definiëren en definieerden mensen risico's, zowel in hun dagelijks leven als in de wetenschap

De aandachtige lezer van Net Werk zal gemerkt hebben dat dit nummer grotendeels is gevuld door 'externe' bijdragen. Het zou mooi zijn als het in komende nummers ook zou lukken. Dan is de naam 'contactblad' echt verdiend.

Was u al lang van plan een kort stuk in te sturen met uw beschouwingen? Of andere lezers te attenderen op publikaties of gebeurtenissen? Stuur dan nu uw bijdrage (langere teksten op floppy, liefst in ASCII of text only formaat).

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

NET WERK 38

446-447

Studiedag 19-11-'93

Milieugeschiedenis en derde wereld

In samenwerking met de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis organiseert de Stichting Net Werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu op 19 november 1993 een bijeenkomst met als thema Milieugeschiedenis en derde wereld. Plaats: Academiegebouw Rijksuniversiteit Utrecht, Domplein 29, zaal 8 (vrij toegankelijk).

De agenda ziet er als volgt uit:.

- 10.30-11.45 Arij Ouweneel
(CEDLA), Voorbij het optimum
in Anáhuac (Mexico, 18de eeuw),
aansluitend discussie
- 11.45-13.00 Leo de Haan
(Sociaalgeografisch Instituut
UvA) 'Landdegradatie en
bodemconservering in Noord-
Togo en Noord-Benin', aansluitend discussie
- 13.00-14.00 Lunch
- 14.00-15.15 Bernice de Jong Boers
(Koninklijk Instituut voor Taal-
Land- en Volkenkunde), De gevolgen van de uitbarsting van de
vulkaan Tambora op het eiland
Sumbawa (Indonesië) in 1815,
aansluitend discussie.
- 15.15-16.30 David Henley
(Koninklijk Instituut voor
Taal, Land- en Volkenkunde),
New World crops in North Su-
lawesi (1550-1850), aansluitend
discussie.

ARIJ OUWENEEL over Anáhuac

In de discussie over duurzame agrarische ontwikkeling wordt de traditionele landbouw vaak als redder voor het milieuprobleem geschetst. Zonder afbreuk te willen doen aan de daarbij verdedigde argumenten zullen toch kanttekeningen moeten worden geplaatst bij dit optimisme. Er is immers ook hier een grens aan de mogelijkheden. Het lijkt alsof een optimum-theorie kan worden verdedigd: dit optimum geeft aan welke de specifieke agrarische draagkracht is die in een bepaalde regio bestaat bij toepassing van traditionele, niet-industriële landbouwmethoden. Boven een bepaalde en relatieve bevolkingsdichtheid biedt de landbouw onvoldoende bestaansmogelijkheden. De bevolking schakelt dan over op industriële landbouwmethoden, scheurt slecht rendabele gronden, specialiseert zich op exportgewassen, of kiest voor een niet-agrarisch bestaan. Emigratie uit de regio is eveneens een mogelijkheid. Deze

alternatieven gaan meestal gepaard met een uitbreiding van de sociale stratificatie en een verlies van de onafhankelijkheid voor de boeren. Voor een analyse van de veranderingen is kennis van de specifieke ecologische omstandigheden van de onderzochte streek van doorslaggevende betekenis. Arij Ouweneel bespreekt de alternatieven aan de hand van de Centraalmexicaanse hoogvlakte (Anáhuac) in de achttiende eeuw.

LEO DE HAAN Landdegradatie en bodemconservering in Noord-Togo en Noord-Benin

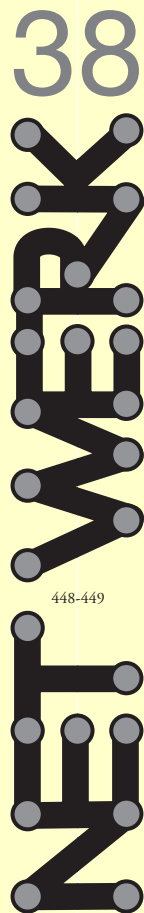
De landbouwsystemen in Noord-Togo en Noord Benin zijn eeuwenlang gekenmerkt door shifting cultivation. Bevolkingsgroei en commercialisering hebben het, op zichzelf duurzame, traditionele systeem onder druk gezet. Afhankelijk van de lokale fysische en historische omstandigheden is de reactie van boeren verschillend. In sommige gebieden werden en worden veel meer conserverende technieken toegepast dan elders. Recente immigraties van veehouders uit de Sahel veroorzaken een vergroting van de druk op bodem en vegetatie. Traditionele collectieve systemen van milieubeheer zijn niet langer toereikend, hoewel ze een basis kunnen vormen voor nieuwe beheerssystemen.

BERNICE DE JONG BOERS over de Tambora

Vulkaanuitbarstingen kunnen grote demografische en ecologische effecten hebben. Een voorbeeld hiervan is de uitbarsting van de Tambora in 1815 op Sumbawa. Zover we kunnen nagaan, was dit een van de hevigste vulkaanuitbarstingen in de wereldgeschiedenis. De gevolgen van deze uitbarsting waren tot in de wijde omtrek merkbaar. Er vielen talrijke directe slachtoffers. Het dodental liep echter nog verder op doordat de oogsten verwoest werden door zware asregens. Korte termijn effecten van de uitbarstingen waren dan ook hoge mortaliteit, hongersnoden, ziekten (o.a. diarree) en rattenplagen. Op de lange termijn was het effect van de uitbarsting veel positiever. De bodemvruchtbaarheid werd aanmerkelijk verhoogd en dientengevolge kon de rijstproductie worden opgevoerd.

DAVID HENLEY over Noord-Celebes

In zijn bijdrage bespreekt David Henley de succesvolle introductie van Amerikaanse gewassen in Noord-Celebes. Hij analyseert de overgang naar nieuwe gewassen in ecologische termen en besteedt daarbij aandacht aan intraregionale verschillen. De nadruk ligt op maïs, dat al snel na rijst het belangrijkste voedingsgewas van Noord-Celebes werd. Vanaf het midden van de

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

448-449

negentiende eeuw behoorde ook tomaten tot de belangrijke gewassen en tabak verving op den duur betel als belangrijkste genotmiddel. Het succes van deze gewassen is verklaarbaar door te wijzen op de geschiktheid van het klimaat en de bodemgesteldheid ter plekke en de mogelijkheid om het gewas te integreren in de bestaande ladangbouw. Andere innovaties, zoals de natte rijstbouw, waren veel minder succesrijk, omdat zij minder goed aansloten bij het bestaande agro-ecosysteem. Er zijn geen aanwijzingen dat het ecosysteem van Noord-Celebes door de introductie van maïs en de andere gewassen uit de Nieuwe Wereld onder druk is komen te staan. Integendeel, de verhoging van de produktiviteit van het landbouwareaal heeft er mogelijk toe bijgedragen dat de landdegradatie en de ontbossing, die het gevolg waren van de bevolkingsgroei in de negentiende en de twintigste eeuw, werden uitgesteld.

Euro Climhist:

Waar blijft Nederland ?

Op de conferentie van de AHC (de internationale vereniging voor geschiedenis en informatica) te Graz in augustus jongstleden, liet Hannes Schüle, medewerker van het Euro-Climhist project te Bern, zich

ontvallen dat Nederland bij de achterblijvers van het project hoorde. Gegevens stromen in Bern binnen, en er zijn al zo'n half miljoen gegevens ingevoerd. Soms zijn gegevens over een land indirect verkregen, zoals in het geval van Spanje, waar logboeken van Deense schepen zijn gebruikt om observaties langs de Spaanse kust te analyseren. Inmiddels ligt er een boek over Europees klimaatgeschiedenis bij de drukker, waarbij het Nederlands klimaat via bestaande studies en indirecte gegevens in kaart zal zijn gebracht. Bij het Euro-Climhist wordt wel vrij veel van de toeleveranciers van data verwacht. Zo hoort er bijvoorbeeld een grondige bronnenkritiek plaats te vinden, die de basis kan vormen voor de schatting van de betrouwbaarheid van de bronnen. Het betrouwbaarheidsniveau maakt dan deel uit van het model dat tot de vervaardiging van kaarten leidt. Onzekerheden, onnauwkeurigheden en ontbrekende gegevens worden in de data-bank duidelijk weergegeven. Zo is het achteraf altijd mogelijk bronnen tegenover elkaar te stellen en keuzes te maken als gegevens elkaar tegenspreken. De verschillende talen waarin de gegevens worden aangeleverd hebben voor de nodige hoofdbreken gezorgd, maar inmiddels zorgt een vertaalmodule voor de juiste alfabetisering bij lijsten.

De Bernse onderzoekers zijn vanwege hun verzameldrift weleens beschuldigd van data-imperialisme. Euro-Climhist is niet het enige project met ambitie, er zijn andere groepen die eveneens het beeld van het weer over eeuwen heen willen vaststellen. De verdediging is dat er met de toelveranciers van data goede afspraken worden gemaakt, waarbij iedere onderzoeker de gegevens eerst kan gebruiken voor een eigen publikatie, waarna pas die gegevens verwerkt en vanuit de Bernse data-bank toegankelijk worden gemaakt. We hopen op een reactie van Nederlandse onderzoekers in een volgend nummer.

Hier nog enkele titels die bij het samenstellen van de bibliografie over klimaat (nr. 37) aan onze aandacht waren ontglipt.

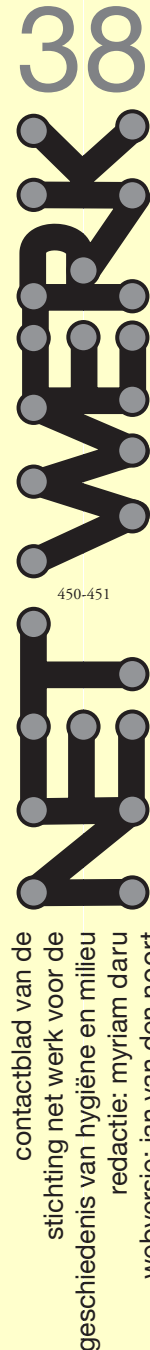
Frenzel, B., L. Reisch en B. Bläser, **Evaluation of land surfaces cleared from forests by prehistoric man in early neolithic times and the time of migrating german tribes**, (Stuttgart: Gustav Fischer, 1993) Paläoklimaforschung, nr. 8, ISBN 3-437-30708-8. DM 78.-.

Frenzel, B., **European climate reconstructed from documentary data: methods and results**, (Stuttgart: Gustav Fischer, 1992), ISBN 3-437-30701-0, XII, 265 blz. DM 84.-.

Frenzel, B., C. Pfister en B. Gläser (eds.), **European climate 1675-1715. Paleoclimate Research**, (Stuttgart: 1993).

Aaaahhh... De frisse adem van de Duitse properheid

Het Duitse hygiëmuseum gelegen te Dresden is begonnen aan een nieuwe zegetocht. 'Die Wende' bracht net als voor vele andere instellingen een wisseling van de wacht. Er kwam een man 'aus den alten Bundesländern' op de directeursstoel. Post-moderne architecten zijn aangezocht voor een verbouwing. De public relations draait op volle toeren. De informatie over de tentoonstelling In aller Munde kwam te laat om lezers van Net Werk erop attent te maken. Op 28 september gaan haar deuren dicht, maar de catalogus is nog verkrijgbaar. De hele tentoonstelling draaide om het o zo Duitse verschijnsel van het Odol mondwater en het karakteristieke flesje met eendehals (ook in Nederlandse drogisterijen verkrijgbaar en al in nummer 4 van dit blad besproken). De Odol-fles wordt figuurlijk en letterlijk van alle kanten bekeken. De betekenis ervan is bijzonder groot voor het museum. Immers, het is gesticht door de fabrikant van dit hygiëne-produkt, Karl August Lingner en het was het produkt dat zijn firma rijk maakte. Belangrijk voor het succes van Lingner was juist het feit dat Odol wel enige antiseptische werking bezat, maar als cosmetisch produkt werd verkocht, waardoor

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

het apothekencircuit omzeild werd. Dat mondwater slechts een zeer tijdelijke werking heeft op mond-bacteriën was al aan het einde van de negentiende eeuw aangetoond en bekend in vakkringen. Uiteraard was in de reclame voor Odol niets van deze relativering te vinden.

Lingner was van bijzondere betekenis voor het hygiëmuseum, maar het idee om een hygiëmuseum in Dresden te stichten was niet van hem. Al in 1883, twee jaar voor zijn aankomst in die stad, werd er een petitie aan de Saksische regering gericht om een dergelijk museum tot stand te brengen. Men volgde daarmee het voorbeeld van Berlijn, waar in 1882-1883 de Allgemeine Deutsche Ausstellung auf dem Gebiete der Hygiëne, Gesundheitspflege und Gesundheitstechnik und des Rettungswesens had plaats gehad. Het in Berlijn ontstane hygiëne museum was echter maar een kort leven beschoren. Het waren inderdaad het enthousiasme en de financiële daadkracht die ervoor zorgden dat er in Dresden in 1903 de tentoonstelling Volkskrankheiten und ihre Bekämpfung kwam, in 1911 gevolgd door de reuzemanifestatie van de eerste internationale hygiëne tentoonstelling (320.000 vierkante meters, 221.919 bezoekers!). In 1913 werd een vereniging opgericht die een aantal reizende tentoonstellingen samenstelde. Na een tijdelijke behuizing kwam er

in 1930 een definitief gebouw in een modern-monumentalistische stijl dat enige verwantschap toonde met vele in de nazitijd neergezette architectuur. Ook sommige thema's in de tentoonstelling waren een voorproef van nazi-propaganda, zoals de afdeling voor rassenhygiëne.

De trotse gebouwen hebben het beruchte bombardement van Dresden aan het einde van de Tweede Wereldoorlog niet overleefd, maar de DDR liet het museum herleven. Vanaf 1951 was er in Dresden weer een permanente tentoonstelling waar hygiënedidaktiek ter hand werd genomen (ter vergelijking: in de Bondsrepubliek kwam er pas in 1967 een staatsinstelling voor gezondheidsvoorlichting). De DDR-didaktiek nam soms even weinig subtiele vormen aan als de propaganda onder het Nationaal Socialistisch regime (getuige de reeks Durch Volksgesundheit zur Leistungssteigerung). De huidige catalogus kan zich echter meten met vergelijkbare produkten uit West Duitsland.

Roth, M., M. Scheske en H. Täubrich (eds.), **In aller Munde. Einhundert Jahre Odol**, (Ostfildern-Ruit: Edition Cantz, 1993), ISBN 3-89322-550-1. DM 32.- Deutsches Hygiene-Museum, Lingnerplatz 1 D- 01096 Dresden (Bij bestellingen direkt bij het museum worden portokosten berekend.)

Selectie en behoud van archieven

Enkele nummers terug is het vraagstuk van behoud en vernietiging van archieven ter sprake gekomen. De aankondiging voor de jaarvergadering van het Nederlands Historisch Genootschap op 24 september over selectie en vernietiging van archiefmateriaal kwam helaas te laat voor het publikatieschema van Net Werk. Op die dag komen vooral de selectietheorieën aan de orde. Een herkansing is echter mogelijk, want het thema komt vrij kort daarna weer in een congres aan de orde. Wie zich op de hoogte wil stellen van de laatste stand van zaken en eventueel met archivariissen in discussie wil treden, krijgt daartoe de gelegenheid op de studiedag van de Koninklijke Vereniging van Archivarissen, op 25 en 26 november 1993 in het gebouwencomplex van de Koninklijk Bibliotheek en het Algemeen Rijksarchief in Den Haag.

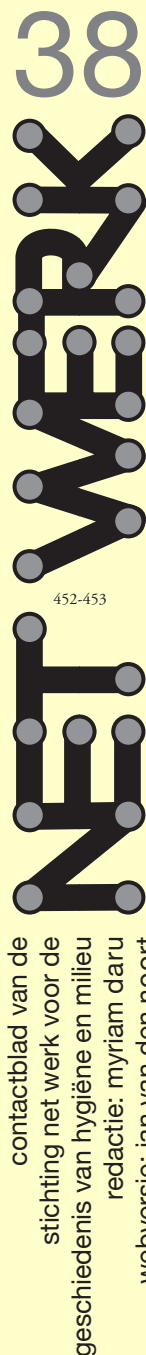
Twee van de thema's zijn uitermate relevant voor milieuhistorici als gebruikers van archieven: het thema nr 1 Criteria en methodieken van selectie van overheids- en particuliere archieven en thema nr. 4 Communicatie tussen archiefdienst en de maatschappelijke omgeving (klanten, bestuurders etc). Het complete aanbod van dit congres bevat 33(!) sessies.

Gezond weer in Groningen, piskijkers in Leiden

Van 9 oktober 1933 t/m 16 januari 1994 is in het Groningse Universiteitsmuseum de tentoonstelling te zien Gezond weer in Groningen. Gezondheidszorg en medisch beroep 1500-1900. De bezoeker krijgt een gevarieerd beeld van de Groningse ziekenzorg, de medische beroepen, behandeling van ziekten en de organisatie van de gezondheidszorg. Een publikatie begeleidt de tentoonstelling.

Op 9 oktober houdt de Gewina (Genootschap voor Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschap en Techniek) haar najaarsbijeenkomst te Groningen in combinatie met de opening van de tentoonstelling en het symposium Medische Geschiedenis in Lokaal Perspectief 1500-1900. (informatie: dr. F.G. Huisman, Zagerij 49, 9713 DG Groningen, tel. 050-145492). Op 10 oktober zijn er extra activiteiten in het kader van de wetenschapsweek.

In het museum Boerhaave te Leiden gaat tegelijkertijd een tentoonstelling open met een soortgelijk thema: Van piskijkers en heelmeeesters. Genezen in de Gouden Eeuw. Daar gaat men langer door, tot 10 april 1994.

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Risico's, angsten en onzekerheden

De omgang met milieu en met hygiëne als preventieve gezondheidszorg is sterk afhankelijk van risicoperceptie en -acceptaten. Risico is een modern begrip, maar dreigingen en angsten zijn van alle tijden. Hedendaags risico onderzoek kan, hopen we, bijdragen tot de bestudering van de relatie tussen mensen en de natuur en de reactie op rampen. Gegevens uit het verleden kunnen wederom bij risico-onderzoek helpen om hypothesen te toetsen op hun geldigheid op lange termijn en uitgaande van een grote variëteit aan maatschappelijke organisatievormen. Vandaar deze eerste verkenning van risicoliteratuur. Een eerste vaststelling: de hoeveelheid publikaties over risico's is indrukwekkend. De hier gepresenteerde titels zijn een eerste keuze, gemaakt met het idee dat zij voor historici interessant materiaal kunnen bevatten, ook al zijn zij in de meeste gevallen niet historisch van karakter. In een volgend nummer komen we op het thema risico's terug.

Bechmann, G. (ed.), **Risiko und Gesellschaft. Grundlagen und Ergebnisse interdisziplinärer Risikoforschung**, (Opladen: Westdeutscher Verlag, 1993), ISBN 3-531-1190-X.

Beck, U., **Risikogesellschaft. Auf dem Wege in eine andere Moderne**, (Frankfurt am Main: Suhrkamp 1986).

Covello, V. T. en B. B. Johnson (eds.), **The social construction of risk. Issues, methods and case studies**, .

Covello, V. T., J. L. Mumpower, P. J. M. Stallen e. a. (eds.), **Environmental impact assessment, technology assessment, and risk analysis**, (Berlin [etc]: Springer, 1985).

Covello, V. T. en J. Mumpower, 'A historical perspective', **Risk Analysis**, jrg. 5 (1985), pp. 103-105.

Delumeau, J., **Rassurer et protéger: le sentiment de sécurité dans l'Occident d'autrefois**, (Paris: Fayard, 1989), ISBN 2-213-02269-0, 666 blz. FF 160.-.

Didde, R., 'Toxicologische risico's van loodwit in historisch perspectief', **Tijdschrift voor Sociale Gezondheidszorg**, jrg. 66 (1988) 2, pp. 46-50.

Douglas, M. en A. Wildavsky, **Risk and culture. An essay on the selection of technical and environmental dangers**, (Berkeley: University of California Press, 1982).

Fischhoff, B., S. Lichtenstein en P. Slovic, **Acceptable risk**, (Cambridge: Cambridge University Press, 1981, 1983), ISBN 0-521-24164-2/0-521-27897-9, 185 blz.

Giddens, A., **Consequences of Modernity**, (Cambridge: Polity Press, 1990, 1991). ISBN 0-7456-0932-5/0-7456-0889-2.

Halfmann, J. en K. P. Japp (eds.), **Riskante Entscheidungen und Katastrophenpotentiale**, (Opladen: Westdeutscher Verlag 1990).

Kirby, A., (red.), **Nothing to fear: risks and hazards in American society**, (Tucson: University of Arizona Press, 1990), ISBN 0-8165-1185-3, xvii, 301 blz. \$ 24.95. (Hoofdstuk 4. Joel Tarr over opnieuw opdoemende risico's.)

Krimsky, S. en D. Goldring, **Social theories of risk**, (Westport: Greenwood Publishing, 1992), ISBN 0-275-94168-x/0-275-94317-8. \$ 22.95.

Krommendijk, E., **Zorgen over de drinkwatervoorziening. De Nederlandse drinkwatervoorziening beschouwd vanuit een milieusociologische theorie**. Doctoraalscriptie Landbouwwuniversiteit Wageningen (Wageningen: 1993).

Lau, C., 'Risikodiskurse: Gesellschaftliche Auseinandersetzung um die Definition von Risiken', **Soziale Welt**, jrg. 40 (1989), pp. 418-436.

Luhmann, N., **Soziologie des Risikos**, (Berlin/New York: De Gruyter, 1991).

Mazur, A., 'Gesellschaftliche und wissenschaftliche Ursachen der historischen Entwicklung der

Risikoforschung', in Conrad, J. (ed.), **Gesellschaft, Technik und Risikopolitik**, (Berlin/Heidelberg/New York: Springer, 1983), pp. 141-146.

Midden, C. J. H., D. D. L. Daamen en B. Verplanken, 'Voorstelbaarheid en risico-evaluatie, kernenergie en kolenverbranding vergeleken', in Grumbkow, J. von, D. van Kreveld en Stringer, P. (eds.), **Toegepaste Sociale Psychologie**, (Lisse: Swets en Zeitlinger, 1985). (prof. dr. C. Midden heeft op 14 mei 1993 zijn intreedende aan de TUE gehouden over risico's).

Radkau, J., **Aufstieg und Krise der deutschen Atomwirtschaft 1945-1975**, (Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1983), ISBN 3-499-17756-0.

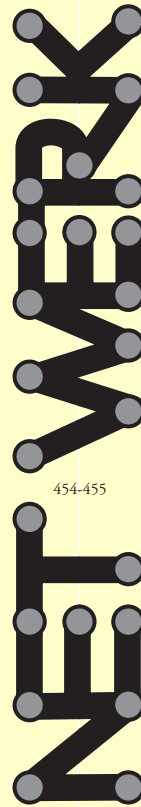
Rowe, W. D., **An anatomy of risk**, (New York: John Wiley & sons, 1977).

Sprent, P., **Risico's. Zekerheden over onzekerheid**, (Bloemendaal: Aramith, 1990 Nederlandse vertaling), ISBN 90-6834-061-1.

Richard Evans

Richard J. Evans heeft in augustus een belangrijke Duits cultuurprijs ontvangen voor zijn werk **Death in Hamburg. Society and politics in the cholera years 1830-1910**. De prijs komt wel zes jaar na de publicatie van het boek in het Engels.

38

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Signalement

Barth, G., **Fleeting moments. Nature and culture in American history**, (Oxford University Press, 1990), ISBN 0-19-506296-5. \$ 32.50.

Bourg, D. (ed.), **Les sentiments de la nature**, (Paris: La Découverte, 1993), ISBN 2-7071-225-4.

Collard, A. en J. Contrucci, **Man's violence against animals and the earth**, (Bloomington: Indiana University Press, 1989), ISBN 0-253-31514-x/0-253-20519-0. pbck \$ 8.95.

Ewald, P., 'The evolution of virulence', **Scientific American**, jrg. 268 (1993) 4, pp. 56-62.

---, **Evolution of infectious disease**, (Oxford: Oxford University Press, 1993).

Giebels, L., 'Van waterverversing tot afvalwaterzuivering. Rijnlands bemoeienis met de hoedanigheid van het boezemwater van 1927 tot 1965', **Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis**, jrg. 2 (1993) 1, pp. 10-20.

Guha, R., **The unquiet woods: ecological change and peasant resistance in the Himalaya**, (Berkeley: The University of California Press, 1989).

Lines, W. J., **Taming the Great South. A history of the conquest of nature in Australia**, (Berkeley: University of California Press, 1992), ISBN 0-520-07830-6. \$ 30.00.

Marks, S. A., **Southern hunting in black and white. Nature, history and ritual in a Carolina community**, (Princeton: Princeton University Press, 1993), ISBN 0-691-09452-7/0-691-02851-6, 345 blz. pbck \$ 16.95.

Miller, Q., **Le sanatorium. Architecture d'un isolement sublime**. Ecole Polytechnique Fédérale de Lausanne. Département d'Architecture (Lausanne: 1992).

Nikiforuk, A., **The 4th horseman. A short history of epidemics, plagues and other scourges**, (New York: M. Evans, 1993), ISBN 0-87131-721-4. \$ 18.95.

Pyne, J., **Burning bush. a fire history of Australia**, (New York: H. Holt, 1991), ISBN 0-8050-1412-1, 520 blz. \$ 24.99.

Schneider, U. en D. Stender (eds.), "Das Paradies kommt wieder..." **Zur Kulturgeschichte und Ökologie von Herd, Kühlschranks und Waschmaschine**, (Hamburg: VSA, 1993), ISBN 3-87975-634-1.

Ven, G. P. van de (ed.), **Leefbaar laagland**, (Utrecht: Matrijs, 1993), ISBN 90-5345-031-9, 304 blz. f 69,90.

Worster, D., **A country without secrets**, (Oxford University Press, 1992), ISBN 0-685-49801-8. \$ 27.92.

---, **Turning to the land: environmental history and the ecological imagination**, (Oxford University Press, 1993), ISBN 0-19-507624-9.

Hoorcollegereeks milieu en geschiedenis aan de UvA

Deze reeks hoorcolleges is georganiseerd op verzoek van studenten (in het bijzonder Marc Willemsen).

15 september-17 november 1993
11.15-13.00 uur, P.C. Hoofthuis,
Spuistraat 134, zaal 105.

Coördinator: prof. dr. L. Noordegraaf (vakgroep ESG, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam, kr 530).

15 september Wat is milieugeschiedenis (dr. H. van Zon, Agronomisch-Historisch Instituut, RU Groningen)

22 september De overgang van jagen-verzamelen naar landbouwen (mw. dr. L.H. van Wijngaarden -Bakker, Pre- en Protohistorie, UvA)

29 september Het broeikas effect en klimaatschommelingen in het verleden (mw. dr. M.C. 't Hart, Economische en Sociale Geschiedenis, UvA)

6 oktober Milieu van het Midderrandse gebied in de Griekse en Romeinse tijd (mw. dr. L.H. van Wijngaarden-Bakker)

13 oktober Ecologische problemen op het platteland omstreeks 1800 (dr. W. Verstegen, Economische en Sociale Geschiedenis VU Amsterdam)

20 oktober Industrialisatie en milieu (prof. dr. P. Kooij, Economische en Sociale Geschiedenis, RU Groningen)

27 oktober Wisselwerking mens-natuur (prof. dr. G. Borger, Historische Geografie, UvA)

3 november Stedelijk afvalwater (dr. J. van den Noort)

10 november Hygiënisme en stedelijk milieu (drs. M. Daru)

17 november Milieu en samenleving (prof. dr. E. Tellegen, Milieukunde UvA)

Studiemiddag 'Er zit een luchtje aan'

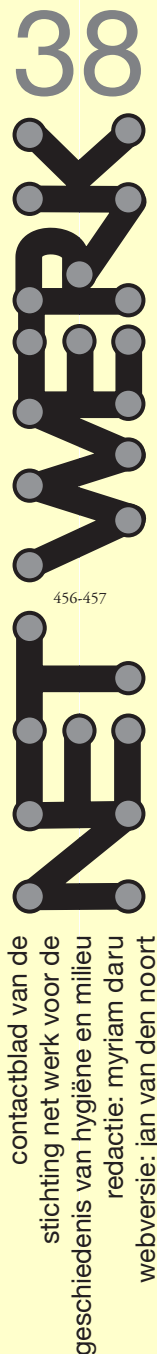
Studiemiddag van het Stadsarchief 's-Hertogenbosch op donderdag 4 november 1993 rond het thema 'De geschiedenis van de zorg voor hygiëne en milieu'.

Collegezaal van het Stadsarchief, 13.30 uur.

Sprekers: dr. ir. Jurgen Nieuwkoop (DHV Milieu en Infrastructuur), dr. Henk van Zon (RUG), drs. Myriam Daru (Net Werk).

Thema's: bodemverontreiniging en historisch onderzoek, overheid en hygiëne in de negentiende eeuw, de afvoer van vuil en de riolering van de stad.

Informatie en (schriftelijke) aanmelding bij: Aart Vos/Peter-Jan van der Heijden, Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Bloemenkamp 50, Postbus 12345, 5200 GZ
tel. 073-155337

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Scripties

De Historische Commissie van de Nederlandse Vereniging voor Afvalwaterbehandeling en Waterkwaliteitsbeheer (NVA) zou gaarne in contact willen komen met studenten en/of betrokken docenten, die geïnteresseerd zijn in de historie van de behandeling van afvalwater, met als doel het schrijven van een scriptie over één van de navolgende onderwerpen: architectuur van rioolwaterzuiveringsinrichtingen; bewustwording van het belang van goede oppervlaktewaterkwaliteit door de eeuwen heen; ontwikkeling van de bepaling van organische stof in water (afvalwater); ontwikkeling van de methodiek en de apparatuur voor bemeting en bemonstering van afvalstromen; pioniers op het gebied van de bestrijding van afvalwater; ontwikkeling van beluchtingsapparatuur (speciaal oppervlaktebeluchter) van de behandeling van afvalwater; technische monumenten op het gebied van de behandeling van afvalwater in Oost-Europa.

De Historische Commissie kan zonnodig informatie over de onderwerpen verstrekken en participeren in de begeleiding van de studenten. Opgave en/of nadere inlichtingen bij de secretaris van de commissie: de heer ing. S.A. Oldenkamp p/a Postbus 479 7400 AL Deventer tel. 05700-99510 of privé Golstraat 9a 7411 BN Deventer tel. 05700-49940

2nd Anglo-Dutch Wellcome Symposium on the History of Medicine

Life's functions and clinical practices

Op 10 december 1993 vindt het 2e Wellcome Symposium plaats aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Het legt de nadruk op de relatie tussen medische wetenschappen en medische praktijken vanaf circa 1770 tot de jaren twintig van deze eeuw. In de laatste twintig jaar is naast traditionele historische onderzoeksmethoden een beroep gedaan op semiotiek en anthropologie. Dit zal in de lezingen tot uitdrukking komen.

Voor meer informatie over het programma van het Wellcome symposium kan men zich wenden tot dr. G. van Heteren, Vakgroep Ethiek, Filosofie en Geschiedenis van de Geneeskunde, Postbus 910 6500 HB Nijmegen tel. 080-615320 fax 080-540254

Sluitingsdatum voor inschrijving is 15 november 1993. De kosten zijn f 45.- (inclusief lunch)

Liernur en de actualiteit van de rioleringsstechniek

TERUG NAAR DE TOEKOMST

Een zoektocht naar milieu-sparende en innoverende riolerings-technieken vanaf Liernur († 1893) tot in de volgende eeuw

SYMPOSIUM 17 december 1993
Congrescentrum EurOase, Stichtse
Rotonde 11, Amersfoort.

Stichting Net Werk, DHV Milieu
en Infrastructuur, Historische com-
missie van de NVA en RIONED
Programma

09.00-09.30 Registratie, koffie

09.30-09.45 Inleiding door de
dagvoorzitter prof. dr. ir. J.L.A.
Jansen (VROM/DGM)

09.45-10.30 Pneumatisch stelsel
contra spoelstelsel: de ongewone
technieken van captain Liernur
drs. M. Daru (Net Werk)

10.30-11.45 Amsterdam, de schone
dame met de stinkende adem:
het begrip openbare hygiëne in
het rioleringsdebat in de 2e helft
van de 19e eeuw drs. I. van Vee-
nendaal (Centrum voor Beleid en
Management, Utrecht)

11.15-11.30 Koffie

11.30-12.15 De problemen van
heden, verklaard uit het verleden
(overzicht van innovatie in de ri-
oleringsstechniek) prof. ir. J. B.M.
Wiggers (TU Delft)

12.15-12.45 Discussie

12.45-14.00 Lunch

14.00-14.45 De riolering in de
volgende eeuw ir. J. Voorhoeve
(DHV Milieu en Infrastructuur)

14.45-14.50 Wisseling 'toneel'

14.50-15.10 Toelichting stellingen
van de forumleden (+ stemming
door de zaal)

15.10-15.30 Thee

15.30-16.30 Forumdiscussie

16.30-17.00 Afsluiting + borrel

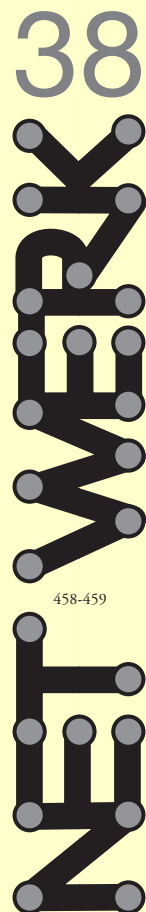
Panel: Prof. dr. ir. J.L.A. Jansen
(dagvoorzitter, directeur Duur-
zame Technologie VROM/DGM,
voorzitter interdepartementale
Beheergroep DTO (Duurzame
Technologische Ontwikkeling)
Prof.ir. A.C.J. Koot (emeritus
hoogleraar gezondheidstechniek
TUD, historische ontwikkelingen
rioleringen)

Drs.S. Tjallingii (IBN-DLO,
milieu en stadsecologie)

Drs. H. Blankesteyn (weten-
schapsjournalist NRC)

ing. A.G. van den Herik (voormalig
hoofd afdeling riolering Grontmij)
dr. W.C. Witvoet (DHV Water)

Kosten: 50.-, incl. lunch, en docu-
mentatiemap. Inschrijving: vóór 1
december, door storting van F 50.-
op giro ten nsme van penningmees-
ter Net Werk, Rotterdam o.v.v. 17
december 1993. Inlichtingen: drs.
Myriam Daru tel.040-42 3814 fax
040-480794 of schriftelijk op het
adres van Net Werk

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

460-461

NET WERK 39

Terug naar de Toekomst

Op 17 december a.s. organiseren de Stichting Net Werk, DHV Milieu en Infrastructuur, de Historische Commissie van de NVA en RIONED een symposium naar aanleiding van de 100ste sterfdag van Charles T. Liernur, de Nederlandse uitvinder van de vacuümriolering (voor het eerst in 1866 geïmplementeerd). Het thema van de dag is gericht op de ontwikkelingen gedurende de afgelopen 100 jaar op het gebied van de riolering, hetgeen het aanknopingspunt vormt voor actuele vraagstukken in dit werkveld.

Charles Liernur was een technicus, maar ook een internationaal georiënteerde ondernemer met maatschappelijke ambities. Zijn visie op rioleringstechniek was origineel en technisch vooruitstrevend. Het alternatief dat hij bood was gebaseerd op het nastreven van hygiëne, op schaarste aan water, het zuiver houden van rivieren en grachten en recycling van afval. Allemaal ideeën die niet aan actualiteit hebben ingeboet. Door de exploitatieproblemen, het toenemend waterverbruik en de concurrentie van kunstmest bleef zijn vacuümtechnologie marginaal. Maar marginale technologieën kunnen een stimulans betekenen. En met veranderende omstandigheden kan hun concurrentiepositie gunstiger worden.

Hoe ontstaan innovaties in de rioleringstechniek, welke krachten dragen bij tot hun succes of hun mislukking, hoe worden alternatieven gewogen, gekozen en geëvalueerd, welke externe ontwikkelingen wegen het zwaarst, hoe moeilijk is het de ingeslagen weg te verlaten? Met die vraagstukken werden Liernur en zijn tijdgenoten geconfronteerd, evenals de beslissers van nu en van de toekomst.

Milieu, al in 1893 - onder een andere naam - een onderwerp van discussie, komt steeds meer op de voorgrond bij het maken van keuzes. Nieuwe criteria betekenen nieuwe oplossingen en nieuwe afwegingen. In de bijdragen en de paneldiscussie zullen de vele - soms controversiële - afwegingsfactoren worden belicht die meespelen in de ontwikkeling van nieuwe rioleringstechnologie in verleden, heden en toekomst.

Enquête

De respons op de enquête is nu al goed te noemen, maar een dergelijke enquête heeft natuurlijk alles te winnen aan een maximale respons. Overigens belooft de enquête nu al een verrassende variëteit aan onderzoek aan het licht te brengen. Dus mocht u nog aarzelen om uw formulier in te sturen, doe dat niet meer, vul het in en stuur het zo snel mogelijk.

(Een nieuw enquête formulier wordt u eventueel op aanvraag toegezonden.)

De definitieve verwerking vindt pas na de kerstvacantie plaats, u bent nog niet té laat (ook niet als u nog aanvullingen hebt).

De resultaten komen in een rapport uit in het eerste kwartaal van 1994. (Bij deze gelegenheid mijn excuses aan allen die een adreswijziging of correctie via hun enquête antwoord hebben doorgegeven: de verwerking is na het verzenden van nr. 38 begonnen, het kan zelfs zijn dat u nog niet aan de beurt ben geweest.)

NOD

Misschien wel interessant in verband met het zoeken van informatie over lopend onderzoek: het NBOI (het Nederlands Bureau voor Onderzoek Informatie) geeft vanaf 1 oktober j.l. tot 1 april 1994 iedereen gratis toegang tot de Onderzoek Databank (voor de universiteiten tot 1 oktober 1995). Universiteiten en sommige onderzoeksinstituten kunnen zonder password de databank in, anders moet men een password aanvragen bij de helpdesk van de NBOI, 020-551 08 52.

Voorwaarde is wel dat men beschikt over een computer en een modem met telecommunicatie software.

EDEN lezingen

In de EDEN lezingen komen verschillende aspecten van milieugeschiedenis in zuid-oost Azië aan bod, de nadruk ligt daarbij op Indonesië.

25 oktober 1993 dr. R. Cribb Tourism and the environment in the Netherlands Indies

22 november prof. dr. R.E. Elson The ecological consequences of the cultivation system in Java

29 november drs. J. Peeters Ecologische adaptatie in Zuid-Sumatra, 1821-1942

31 januari 1994 ir. J. Wigboldus Rice ratooning en andere agrarische veranderingen

28 februari 1994 dr. G.J. Bartels De oermens en zuidoost Azië

28 maart 1994 drs. G.A. Persoon Tribale samenlevingen en hun veranderend milieu

april/mei dr. Amarjit Kaur Forestry and deforestation in East Malaysia

26 april 1994 prof. dr. R. Schefold Visies op de wildernis in Indonesië

4 juli 1994 prof. dr. Roy F. Ellen (onder voorbehoud) The ecology of Maluku

Maandag 15 uur ; KITLV vergaderkamer 138 Reuvensplaats 2 Leiden (behalve op dinsdag 26-4).

Inlichtingen: dr. L.W. Nachtegaal
KITLV tel. 071-272914

39

NET WERK

462-463

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Het bericht voor deze lezingenreeks bereikte de redactie te laat om de lezers op de eerste lezing attent te maken. Wel ontvingen we een samenvatting van de lezing van dr. Robert Cribb (History Department University of Queensland):
With the relaxation of restrictions on travel in the Indies at the beginning of the 20th century, a small but significant tourist boom took place in the Netherlands Indies. Although this was the era in which Bali first became a tourist destination, tourism on Java was rather more important. Colonial tourists followed the classic route between Batavia (Jakarta) and Surabaya, but their itinerary paid far more attention to what the Dutch called 'natural monuments' than do most of today's tourists. This was partly a consequence of the low value placed on traditional Javanese culture and partly a consequence of incipient Dutch colonial nationalism which had begun to see symbols of a separate Indies identity in the natural beauty of the colony.

Vogels, mensen en geschiedenis. Oratie van Jan Luiten van Zanden

24 november is een bijzondere dag voor academisch Nederland. Op die dag houden Maarten Prak en Jan Luiten van Zanden hun oratie als duobaanhoogleraren. Volgens het persbericht van de Universiteit Utrecht een première. (Terzijde: Jon Kristinsson en Cees Duyvestein hebben al een poos geleden hun duo-oratie aan de TU Delft gehouden, maar het kan zijn dat de benoeming van de Utrechtse duo-profs eerder plaats vond). Hun vakgebied luidt: de geschiedenis na de middeleeuwen, zonder die van de maatschappelijke verhoudingen. Zij bewijzen allebei hoe gevarieerd de invulling daarvan kan zijn. Jan Luiten van Zanden, wiens promotie ging over de economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw heeft al langer belangstelling voor milieugeschiedenis. In zijn oratie maakt hij duidelijk hoe de bestudering van bronnen op wrede manier het beeld kan verstoren dat ontstaat uit een ideeëngeschiedenis die louter gebaseerd is op de compilatie van gedrukte bronnen. Van Zanden wijst op de wijze waarop Nederlanders in de negentiende eeuw in werkelijkheid omgingen met de natuur: "De vervolging van vogels en van de rest van de eetbare en ver-

handelbare natuur kende halverwege de negentiende eeuw geen grenzen". Ooievaars vormen een uitzondering vanwege hun mythisch belang in de collectieve verbeelding. De eerste wettelijke beschermingsmaatregelen zijn niet ontstaan uit liefde voor de natuur, maar als ingrepen ten gunste van de landbouw, als bijvoorbeeld aangetoond kon worden dat vogels 'nuttig' waren. In de interpretatie van Van Zanden is natuurbescherming ontstaan door vervreemding ten opzichte van de natuur als praktijk. Het zijn mensen uit de stad die zich zijn gaan toeleggen op natuurbescherming. En het zijn juist de mensen die nog steeds dagelijks of gewoonlijk contact hebben met de buitenlucht en natuurlijke omgeving (zoals beroepsvisser of landbouwers) die zich het hevigst verzetten tegen wat zij als een inbreuk op hun bestaan beschouwen. Het huidige beeld dat wij door Van Zanden voorgeschoteld krijgen is dat van een verzorgingsstaat voor dieren met een hoog aaibaarheidsfactor. Horen wij hier niet in de verte echo's van de rubrieken van Midas Dekkers? De aangesneden thema's komen ook aan de orde in:
Verstegen, S. W. en Zanden J.L. van, **De groene geschiedenis van Nederland** (Spectrum, 1993), ISBN 90-274-4003-4, f 39,90. Deze publikatie zal uiteraard meer in detail besproken worden in een van de komende Net Werk nummers.

Montreal 1995

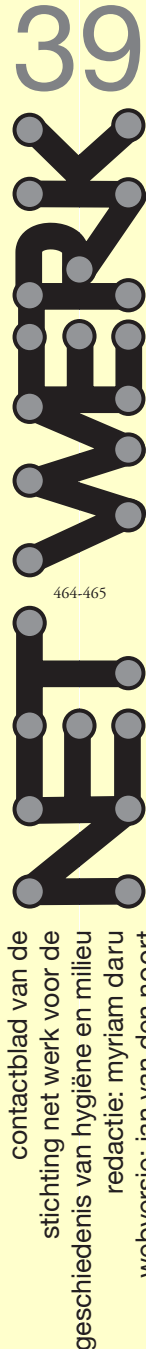
Een van de 12 speciale sessies op het 18e internationaal historisch congres te Montreal, 27 augustus tot 3 september 1995 zal zijn Environmental History: a return to Macrohistory? (Economy and Ecology: Enemies or Allies). Meer informatie over dit congres is te verkrijgen bij Comité d'Organisation, Département d'Histoire, Université du Québec à Montréal, Case postale 8888, succursale A, Montréal (Québec) Canada H3C 3P8

Uppsala conferentie

Op 8 september 1993 vond te Uppsala (Zweden) een besloten conferentie plaats met de titel: Nature and Society in the Development of Knowledge. A quest for missing links. Van een Nederlandse deelneming is de redactie niets bekend. Misschien weet iemand van de lezers hierover meer te melden?

Glaciologie en klimaatgeschiedenis

De afgelopen zomer is de bodem van de ijskap op Groenland bereikt. Amerikaanse onderzoekers boorden door 3006 meters ijs. Een vorige boring door Europese glaciologen

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

was tot 2980 meter diepte gekomen. Volgens Paul Mayevski, die de leiding heeft over het Groenlandse Ijskap project van de National Science Foundation, is de belangrijkste vinding dat klimaatwisselingen veel abrupter en veelvuldiger zijn geweest dan tot nu toe werd aangenomen.

Een vijand van het volk

Het Theater van het Oosten heeft op dit moment in zijn repertoire het toneelstuk 'Een vijand van het volk' van Hendrik Ibsen opgenomen. Dit is een vroeg voorbeeld van wat je zou kunnen noemen 'een milieu-drama'. De synopsis luidt: "Een kuuroord wordt opgeschrikt door de ontdekking dat de bronnen besmet zijn. De arts Stockmann, verantwoordelijk voor de ontdekking, wacht echter geen warm onthaal van zijn stadsgenoten. In zijn strijd om de waarheid komt hij volstrekt alleen te staan. Maar Stockmann vecht door en overstijgt daarbij niet alleen zijn eigen grenzen maar ook nog heel wat andere."
Het stuk ging in première op 15 oktober. Er zijn nog voorstellingen tot en met 17 december. De worstelingen van een Noorse arts uit de vorige eeuw met milieuhistorie's trekken (ondanks goede kritieken) geen volle zalen. De

acteurs waren overigens gekleed in een mengeling van hedendaagse en ouderwetse kleding. Liever had ik een duidelijke plaatsing in het verleden gezien. Ondanks de blijvende actualiteit van het probleem van een door de effluënten van een leerlooierij bezoedeld grondwater, waren de reacties van de personages beter in de context van hun tijd en hun omgeving. Specifiek voor die tijd is bijvoorbeeld de creatie van een kuuroord rond geneeskrachtige bronnen, waarbij dezelfde arts die de besmetting ontdekt een cruciale rol speelde voor het transformeren van zijn stad tot een attractie voor gezondheidstoeristen. De arts heeft wel de behoefte de waarheid aan het licht te brengen (gedreven door wetenschappelijk besef), maar dat doet hij met een elitaire instelling (de mensen die in het hoge noorden zijn patiënten waren leken wel beesten, de grote meerderheid van het volk bestaat uit domkoppen, waarheid komt niet te voorschijn binnen een democratisch systeem, dat wordt gedragen door verlichte individuen). De familierelaties van de personages (de burgemeester tegelijk broer, de eigenaar van de leerlooierij tegelijk schoonvader) verhogen het 'human interest gehalte' en de dramatische spanning, maar niet de universaliteit van het stuk. Desalniettemin: een van de zeldzame stukken waar

een dergelijke maatschappelijke problematiek wordt aangepakt en dramatisch uitgewerkt.

Inlichtingen: Theater van het Oosten, Rijnstraat 42, 6811 EX Arnhem, 085-437655

Vervuild verleden bis

Volgens het jaarverslag van de geschiedeniswinkel Groningen is het rapport 'Vervuild verleden' goed verkocht ('een bestseller') en aan een tweede druk toe.

Dit zou erop moeten wijzen dat een aantal onderzoekers zich zou willen toeleggen op onderzoek van bodemvervuiling. Net Werk heeft destijds een steentje bijgedragen aan het bekendmaken van de historische aspecten van bodemvervuiling en van het rapport. We zouden graag bij wijze van terugkoppeling meer willen weten over de invloed van die informatie op daadwerkelijk onderzoek. Brieven / faxen aan de redactie over dit onderwerp zijn zeer welkom!

Broodje populair: de geschiedenis van latrines en closets

Het kan nauwelijks gezien worden als een toeval. De Nederlandstalige museumwereld ontdekt nu de

populaire aantrekkingskracht van het toilet. Het Engelstalig en het Franstalig publiek kunnen al lang beschikken over uitvoerige literatuur over dit onderwerp. In Gent was er een aantal jaren geleden de tentoonstelling over lichaam en hygiëne waar dit onderwerp in een veel ruimer kader geplaatst werd. Maar het laatste jaar zagen we het thema latrines en closets ineens op diverse plaatsen opduiken. Voor de bezoekers van Net Werk bijeenkomsten en de regelmatige lezers van dit contactblad is het onderwerp allerminst nieuw. Het zou zelfs kunnen zijn dat het inmiddels afgezaagd voorkomt. De vraag is inderdaad of elke nieuwe tentoonstelling cum catalogus werkelijk iets toevoegt aan de historische kennis over dat onderwerp. Nadat ik het boek 'Het latrinaire gebeuren' van Danny Lamarcq (dat de gelijknamige tentoonstelling begeleidt) heb doorgenomen, heb ik daarover nogal wat twijfels. De auteur heeft wel een uitgebreide literatuurlijst, maar ondanks de aan het boek toegekende prijs voor ethnologie (culturele anthropologie) is de visie over de anthropologische aspecten van het onderwerp toch wel schraal. De passages over oosterse gewoonten blijven bij de gebruikelijke constatering over het verschil tussen het westerse zitten en het oosterse hurken (iets wat even goed opgaat voor het eten) maar

39 NET WERK

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

4
5

de kans van een diepere uiteenzetting over die verschillen wordt niet werkelijk gegrepen. De naam van Mary Douglas, toch wel een heel belangrijk auteur over de rol van reinheid voor de samenhang van grote groepen mensen komt in de literatuurlijst niet voor. Wel die van Norbert Elias, maar dan weer niet die van Peter Gleichmann, die zich binnen de traditie van Elias heel specifiek bezig gehouden heeft met het wonen en daarbinnen ook met de privatisering van functies. Alfons Labisch, wiens analyse van de opkomst van de homo hygienicus ook enige theoretische achtergrond had kunnen verlenen is eveneens afwezig uit de literatuurlijst. De ecologisch-ruimtelijke dimensie komt in dit boek nauwelijks aan de orde, misschien omdat de concentratie zo sterk op de artefacten ligt. Het belang van openbare urinoirs als ontmoetingsplaats voor mannelijke homoseksuelen (dat in geografische tijdschriften geen taboe meer is) en de geschiedenis daarvan in verband met het vervolgen van homoseksuelen heb ik niet kunnen ontdekken. Kortom ik mis recente invalshoeken (ik laat er nog een paar terwille van de beknoptheid weg) die de thematiek heel wat meer diepte hadden kunnen geven. Het zoeken van andere perspectieven hoefde daarbij de leesbaarheid niet aan te tasten. Leesbaar is het boek zeer zeker en

ook wel desondanks de moeite waard. De vele illustraties (veel kleur) leveren een onmisbare bijdrage tot dit levendige boek. Helaas is de typografie van een zeer matige kwaliteit. De letters lijken afkomstig van een margrietwielprinter. Terwijl het boek in een mooie linnen kaft gebonden is. (M.D.)

Lamarcq, D., **Het latrinaire gebeuren** (Gent: Stichting Mens en Cultuur, 1993), ISBN 90-72931-37, 312 blz. Bestelling: België Stichting Mens en Cultuur Uitgeverij, Groot Britanniëlaan 43 9000 Gent België tel. (0)9-223 70 65 fax (0)9-223 97 38. Voor Nederland: Uitgeverij Sartorius, Erik Satiestraat 1, 1323 SL Almere tel. 036-536 38 12 fax 536 38 16 Bfr 2.380 (excl. Bfr 130 portokosten) f 139,50 (excl. portokosten).

Het latrinaire gebeuren

Voor wie de illustraties van het boek beter bekijken wil, is er de daarbij behorende tentoonstelling. Daarvoor zal men wel naar België moeten. Tot en met 9 januari 1994 in het museum van de Duinenabdij in Koksijde, Koninklijke Prinslaan 8. (De tentoonstelling verhuist daarna naar Temse bij Antwerpen). Ma t/m vr 9-12.30. Za-zo 10-17 u Inlichtingen 09-3258511933.

Van chaise pass e tot water-closet

Zoals lezers van Net Werk weten is deze nieuwe tentoonstelling van het Provinciaal Overijssels Museum (POM) niet de eerste met dit thema (en waarschijnlijk niet de laatste). Komisch is het commentaar van de journalist Gerben Kuitert in Trouw van 8 oktober j.l. die ons bericht dat de uitdrukking 'chaise pass e' te wijten is aan een Zwols schrijffoutje van de plaatselijke vroedschap in 1766 ter gelegenheid van een bezoek van stadhouder Willem V, om vervolgens te melden dat het moest gaan om 'een chaise persé', ook weer een schrijffoutje!

Bedoeld wordt natuurlijk een 'chaise perc e', oftewel een stoel met een gat. Eufemistisch, maar toch wel duidelijk.

Bij het weer ter hand nemen van de catalogus van de Internationale Hygiëne Tentoonstelling te Amsterdam in het jaar 1921 viel mij op dat de thema's nauwelijks veranderd zijn. Alleen bestond toen het tentoongestelde materiaal voornamelijk uit grafisch en fotografisch werk, terwijl de Zwolse organisatoren alle moeite genomen hebben om artefacten tentoon te stellen, inclusief de laatste snufjes van sanitair fabrikanten. Closetpapier was al in 1921 van de partij en blijkt een blijvend succesnummer. Ik heb de Zwolse catalogus nog niet in handen gehad, maar ik

hoop dat het boven een anecdotisch niveau weet te komen. In 1921 sloot de tentoonstelling aan bij een nog actuele problematiek. De huidige problemen zijn anders, maar we moeten wel vooruit en onderbroekenlol definitief achter ons laten. De tentoonstelling loopt in het Provinciaal Overijssels Museum van 8 oktober tot en met 21 november. Het museum is te vinden aan de Voorstraat te Zwolle en is open van dinsdag tot en met zaterdag van 10 tot 17 uur en op zondag van 14 tot 17 uur. Op maandag gesloten.

Antieke toiletten, modern onderzoek

Studiedag KUN 4 februari 1994

Anders dan 'het latrinaire gebeuren' zal de studiedag over Romeinse en middeleeuwse toiletten op 4 februari 1994 eerstehands onderzoek presenteren. De studiedag vindt plaats in het aa/congresgebouw van de KUN, Commeniuslaan 2, Nijmegen.

De inschrijvingskosten bedragen f 65.- (f 35.- voor studenten), v or 15 januari te storten op postrekening 1781085 t.n.v. Congresorganisatie KUN, Commeniuslaan 2, 6525 HP Nijmegen.

Voor meer informatie en folders met details van deze dag kunt u zich wenden tot mevrouw J. Berns tel. 080-615968

39

NET WERK

5/6

468-469

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Signalementen

Het is plezierig aan de reacties vast te stellen dat de moeite die gaat zitten in het zoeken van bibliografische referenties wel gewaardeerd wordt. Het aantal referenties verschenen in Net Werk is inmiddels de 1500 gepasseerd.

Soms vraagt de een of ander hoe ik aan die referenties kom. Het antwoord is eenvoudig: niet door dure on-line databanken te raadplegen, maar door veel in bibliotheken en boekhandels te snuffelen. En van tijd tot tijd via een tip. Wat het laatste betreft: graag m er tips. Soms komen er referenties vrij laat omdat een tip is uitgebleven.

En ook graag toezending van grijze literatuur.

De verwerking zal blijven zoals die nu is: als aanvullende gegevens veel additioneel zoekwerk zouden betekenen, kan het soms zijn dat iets aan de referentie ontbreekt. Normaal is er altijd voldoende informatie om tot het gezochte document te komen.

Bosma, K., **Ruimte voor een nieuwe tijd: vormgeving van de Nederlandse regio 1900-1945** (Rotterdam: NAI, 1993), ISBN 90-72469-53-4, 404 blz. f 69,50.

Bowers, D. e.a., 'History of agriculture and environment. A symposium', **Agricultural History**, jrg. 66 (1993) 2, pp. 1-2.

Buis, J., **Holland houtland. Een geschiedenis van het Nederlandse bos** (Amsterdam: Prometheus, 1993), ISBN 90-5333-200-6. f 34,90.

Butlin, R. A., **Historical geography: through the gates of space and time** (London [etc]: Edward Arnold, 1993), ISBN 0-7131-8650-2, 352 blz.

Carbone, G., **La peur du loup** (Paris: Découvertes Gallimard, 1991), ISBN 2-07-053127-9.

Colton, C., 'A historical perspective in industrial wastes and groundwater contamination', **Geographical Review**, jrg. 81 (1991) 2, pp. 215-228.

Colton, C.E., 'Historical hazards: the geography of relict industrial wastes', **The Professional Geographer**, jrg. 42 (1990) 2, pp. 143-156.

Compagnons du Soleil.

Anthologie de grands textes de l'Humanité sur les rapports entre l'homme et la nature (Paris: La Découverte/UNESCO/Fondation pour le progrès de l'homme, 1992).

Copius Peereboom, J. W., 'Gezondheid en milieu in prehistorie en Grieks-Romeinse tijd', **Arbeidsomstandigheden**, jrg. 68 (1992) 5, pp. 301-302.

---, 'Gezondheid en milieu in de Middeleeuwen en de 16e eeuw', **Arbeidsomstandigheden**, jrg. 68 (1992) 9, pp. 524-525.

---, 'Invoering en handhaving milieuwetten is een oud probleem', **Arbeidsomstandigheden**, jrg. 68 (1992) 12, pp. 725-728.

Cutter, S. L., **Living with risk: the geography of technological hazards** (London [etc]: Edward Arnold, 1993), ISBN 0-340-51761-1, 214 blz.

Dunoyer de Segonzac, G., **Les chemins du sel** (Paris: Gallimard, 1991), ISBN 2-07-053131-7.

Hellmann, U., **Künstliche Kälte. Die Geschichte der Kühlung im Haushalt** (Giessen: Anabas Verlag, 1990) Werkbund Archiv, nr. 21, ISBN 3-87038-152-3.

Heaney, P., **People and plumbism: cultural perceptions of lead exposure**, Department of Geography (New Brunswick, N.J.: 1992).

Houwaart, E., 'De stad als patiënt: medici over stad en gezondheid na 1700', Leeuw, E. de, **Gezonde steden** (Assen/Maastricht: Van Gorcum, 1991).

Huetting, E. en A. Dessing, **Tuberculose. Negentig jaar tuberculosebestrijding in Nederland** (Zutphen: Walburg Pers, 1993), ISBN 90-6111-850-2, 166 blz. f 37,50. Besproken in NRC 30 oktober 1993

Kleinhesselink, R. R. en E. A. Rosa, 'Cognitive representation of risk perceptions: a comparison of Japan and the United States', **Journal of Cross-Cultural Psychology**, jrg. 22 (1991) 1, pp. 11-28.

Martens, P. J. M., **De zalmvissers van de Biesbosch: een onderzoek naar de zalmvisserij op het Bergse Veld 1421-1869** (Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1992), ISBN 90-70641-43-7. Dissertatie KUB.

Mauguen, P.-Y., **Innovation et réseaux d'assainissement (1870-1885)**. Communauté d'ingénieurs et d'hygiénistes pastoriens face à l'émergence de la microbiologie (Paris: CNAMMRT 1988).

---, 'Les galeries souterraines d'Haussmann. Le système des égouts parisiens. Prototype ou exception', **Les annales de la recherche urbaine**, jrg. 44-45, december (1989), pp. 163-175.

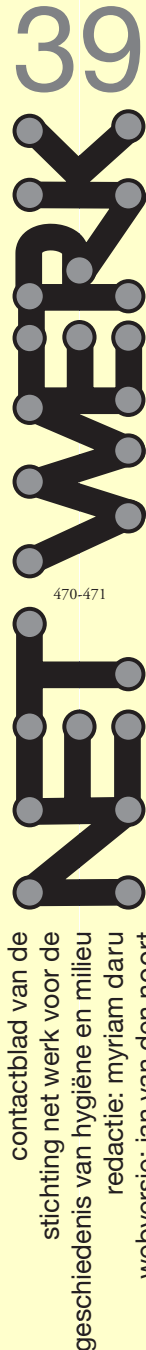
Rachline, M., **La merveilleuse histoire du lave-linge: du lavoir à l'informatique** (Paris: Olivier Orban/Thomson, 1988).

Ryan, F., **The forgotten plague. How the battle against tuberculosis was won and lost** (Little, Brown and company, 1993), ISBN 0-316-76380-2, 460 blz. f 59,75. Besproken in NRC 30 oktober 1993

Schwarz, W., 'Historische Umweltprobleme und Muster der Bewältigung', **Österreichischer Kalender für Berg, Hütte, Energie** (1992), pp. 33-36.

Silguy, C. de, **La saga des ordures. Du Moyen-Âge à nos jours** (Paris: Éditions de l'instant, 1989) Collection Griffures.

6
7

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort

Simmons, I. G., **Interpreting Nature. Cultural constructions of the environment** (London/New York: Routledge, 1993), ISBN 0-415-09706-1. f 46.65.

Sluis, M. W. van der, **Van der Sluis' repertorium Energie & milieu in de Nederlandse krant 1968-1993** (Hoogezand: Uitgeverij Stubeg, 1993), ISBN 90-6523-082-3. f 78.-

(Het repertorium begint met een zeer vluchtige schets van het energie- en milieubesef tot en met 1968 en een analyse en evaluatie van de energie- en milieuproblematiek in de afgelopen 25 jaar. Hier en daar voor een repertorium zeer subjectief gekleurd).
Uitgeverij Stubeg, Postbus 172, 9600 AD Hoogezand tel. 05980-80794 fax 05980-80794

Winiwarter, V., 'Historische Umweltbewältigung', **Historicum** (1992/1993) Winter, pp. 36-40.

'Special issue'

Environment International, jrg. 19 (1993) 5 (special issue: a history of radium, uranium and related nuclides in industry and medicine):

Rundo, J., 'History of the determination of radium in man since 1915', pp. 425-438.

Hess, V. en J. Stebbings, 'Radon levels in a Pennsylvania dial painting facility from measurements', pp. 439-447.

Keller, G., 'The scientific development of a former mining activity in the Saxon Erzgebirge, Germany', pp. 449-454.

Pratt, R., 'Review of radium hazards and regulation of radium in industry', pp. 475-489.

Adams, A., 'The origin and early development of the Belgian radium industry', pp. 491-501.

Segovia, N., 'Early uses of radionuclides in Mexico', pp. 513-518.

Net Werk heeft uw steun nu echt nodig

39 nummers van het contactblad
21 bijeenkomsten
Een oplage van 450 exemplaren
Meer dan 1500 bibliografische signalementen
7 bladzijden vol informatie om de 2 maanden
2 enquêtes over lopend onderzoek
Korte verslagen
En nog meer...

Dit alles is op den duur niet meer vol te houden als u de kans voorbij laat gaan begunstiger/donateur te worden. We ontvingen tot nu toe geregeld een vergoeding voor onze kosten. Deze is nu stopgezet. Met een bijdrage van f 20.- dekt u de reële kosten van het drukken en verzenden van het door u ontvangen contactblad en van een incidentele mailing. Met f 50 zou u ook de

kantoorkosten helpen dekken. Met f 100.- maakt u meer nuttige activiteiten mogelijk (bijvoorbeeld het voor de tweede keer belonen van een goede scriptie of het raadplegen van data-banken om achter nog meer informatie te komen). Elke bijdrage, hoe klein of groot ook is als schenking aftrekbaar van uw belasting.

Wij willen zo min mogelijk kosten steken in papierwerk, daarom willen we het rondsturen van acceptgiro's zo veel mogelijk vermijden. U was misschien al lang van plan een (extra) bijdrage/schenking te sturen. U kunt die storten op postrekening 3653910 t.n.v. penningmeester Net Werk, Rotterdam.

39 NET WERK

472-473

contactblad van de
stichting net werk voor de
geschiedenis van hygiëne en milieu
redactie: myriam daru
webversie: jan van den noort